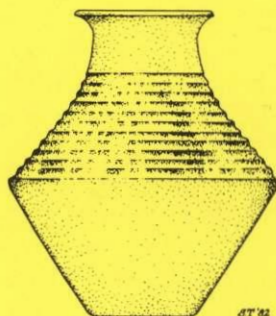

ale

Historisk tidskrift
för Skåneland

Nr 3 1982

ale

Historisk tidskrift för Skåneland

utges av De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Redaktör

Landsantikvarie Dag Widholm, Lund

Redaktionskommitté

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö

Professor Erik Cinthio, Lund

Fil. lic. Gert Jeppsson, Lund

Fil. dr Anna-Christina Meurling, Lund

Fil. kand. Allan Persson, Lund

innehåll

	Sid.
Anders Persson: En reseräkning från Sydsåne år 1618	1
Sten Tesch: Det stora sillafisket och Ystads äldsta stadsplan	5
Aktuellt om antikvariskt:	
Lasse Wallin: Dolk och hus i Trelleborg	30
Karin Augustsson: En kobensgåta i Halmstad	31
Margareta Alin: Skånehantverk på Landskrona Citadell	32

En reseräkning från Sydsåne år 1618

Ett tidsdokument som berör den s.k. proveniensprincipen

Av Anders Persson

Landsarkivet i Lund, Box 2016, 220 02 Lund

Kommentar

Räkenskapers syfte är att redovisa inkomster och utgifter på ett sätt, som ger överblick. Deras värde för kulturhistorisk forskning har emellertid i datamaskinernas tidsålder klart minskat. Opersonliga utdatalistor och ogenomträngliga verifikationsmassor är föga stimulerande arbetsobjekt för den, som inte enbart är intresserad av de ekonomiska transaktionerna som sådana.

Helt andra forskningsmöjligheter erbjuder äldre manuella räkenskapssystem. Bland sådana räkenskaper kan man träffa på enstaka handlingar, som utöver debit och kredit ger jordnära information om samtiden. En sådan handling är den reseräkning från år 1618, som ingår i Lunds domkyrkas räkenskapsbok 1618–1619.¹

I denna reseräkning får vi i november månad följa med på en sex dagars tjänsteresa från Lund till Ystad med omnejd. De två tjänstemännen »M[ester] Axel och ieg» var av Lunds domkapitel utsända att besiktiga jordegendomar i Balkåkra socken i Ljunits härad och i Örary socken i Ingelstads härad. Resan företogs med häst och vagn och utsatta för väder och vind blev man stundom blöt in på bara kroppen. Men resan hade också plussidor. I Ystad kunde man njuta av vin, öl ifrån Rostock samt två kvällars sångaruppvaktning av djäknar ifrån skolan i staden.

Handlingen har onekligen en helt annan friskhet än dagens reseräkningar. En och en halv sidas skrift ger en nära skildring av vardagen för två kyrkans tjänare i Skåne under tidigt 1600-tal.

Handlingen ingår som ovan nämnts i Lunds domkyrkas äldsta bevarade räkenskapsbok 1618–1619.² Detta tunna häfte påträffades år 1905 i Skånska generalguvernementets arkiv (1658–1693) av dåvarande landsarkivarien Lauritz Weibull. Fyndplatsen var en landsbok och räkenskaperna låg som fyllning i pärmen till denna volym.³ Idag förvaras räkenskapshäftet i Skånska kyrkokontorets arkiv. Skånska kyrkokontoret tillkom år 1697 och var verksamt till år 1719 då det i samband med länsstyrelsernas införande delades upp i två kontor för Malmöhus respektive Kristianstads län.⁴ Fyndomständigheterna har förmodligen varit avgörande för att inte låta handlingen återgå till Lunds domkapitels arkiv, där räkenskapshäftet 1618–1619 ursprungligen hört hemma. Kyrkokontorsorganisationen,⁵ som tillkom under Karl XI:s tid, skulle bl.a. efterforska, insamla och undersöka äldre handlingar, som gav uppgifter om kyrkornas räntor och rättigheter. Reduktionsaspekter fanns klart formulerade i de utfärdade instruktionerna.⁶

De nämnda arkivförhållandena berör arkivväsendets grundpelare, som är den s.k. proveniensprincipen.⁷ Därmed me-

nas att ett arkivbestånd, som tillkommit såsom resultat av en arkivbildares verksamhet, skall hållas samman såsom en enhet och inte sammanblandas med andra arkivbestånd. Exempel på denna regel i annan skepnad är främmande arkivhandlingar, som övertagits av en arkivbildare för att fortsättas att föras – diaries, liggare, räkenskaper m.m. – eller fungera som referensmaterial⁸ – dossiéer etc. –. Man talar då om sekundär proveniens och det är i detta arkivteoretiska sammanhang vårt räkenskapshäfte hör hemma.

Tidsomfånget för en arkivbildares verksamhet behöver således inte vara liktydigt med arkivbeståndets kronologiska omfång. Det kan mycket väl ingå äldre handlingar i ett arkivbestånd, vars egen arkivbildning är av yngre datum. Forskare kan således få lön för mödan genom att i förteckningar gå igenom t.ex. liggare- och dossiéserier (D- och F-serier) för arkivbestånd, som egentligen inte primärt är bildade under den tid han eller hon undersöker. Hänvisningar från den äldre till den yngre arkivbildarens förteckning, där handlingen med sekundär proveniens volymförtecknats, saknas stundom även om ambitionen är att sådana sammanhang skall framgå.⁹

I textavtrycket nedan har förkortningar upplösts och författarens tillägg till texten har satts inom hakparentes. Radslut markeras med lodrätt streck och sidas slut med två lodräta streck. Stor och liten bokstav återges inte bokstavstroget utan modernt skrivsätt har använts för att underlätta läsningen. Myntsorterna 1618 uttryckta i skilling redovisas efter avtrycket.

Utdrag ur Lunds domkyrkas räkenskapsbok

1618–1619

Fortegnelse: paa hues fortaering oc om-/kostning. M[ester] Axel oc ieg haffuer

giort / paa den reise thisl Balckagre oc / Øreby, effter capitels befaling, / noget gotz der ad bese. /

Anno 1618 then 16 november som var mandagen, effter dominica / de primatj filia Pauli kom vy i it slett regn thil Willie, / oc filia gaff en karl, som ledsaget oss om afftonen offuer en lille aa som løber / mellem Slimminge och Willie – j rigsmark. / Fortøffuit vy i herberg flux paa dagen, / ad vore kleder kunde tørris, oc gaff vy for oss / oc vore vognkarle, for maad oc øl, hø oc haffre – j rigsdaler. / Pigerne ij sletmarker. /

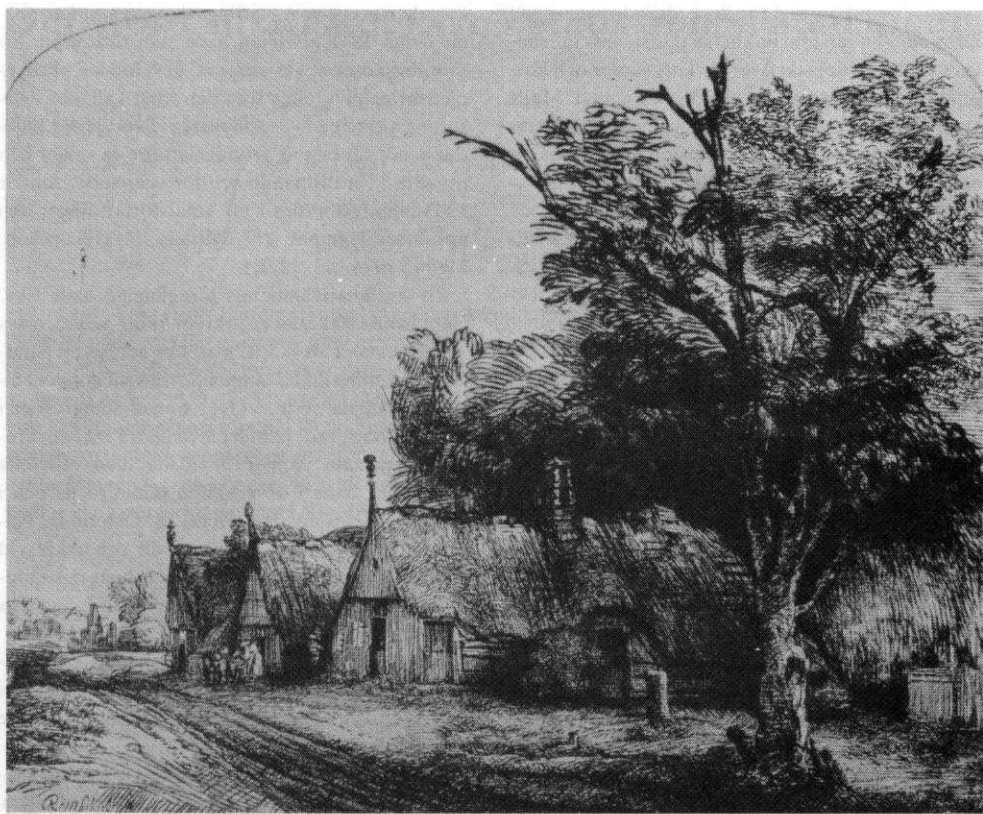
Der vy kom til Balckagre, var bønderne icke til / stede, uden en eller to: Der vy hahde besicet / gaardene, befale vy ad de om morgenen skulle / møde oss [i] Ysted, ad lade skriffue deris ejedom: / Samme tisdag ad afften reisde vy til Ysted. / Oc maatte fortøffue der offuer om onsdagen, thi samme / aff bønderne var i ecker. /

Om torsdagen morgen kom de: oc for deris landgilde oc / ejedom kunde beskrifuis, oc maaltid var skeet [,] var dagen forløben. /

Gaff vy udi herberg, for iij naatter, oc ij dage / for mad oc øl, hø oc haffre – ij rigsdaler in specie. / Daatteren j rigsdaler in specie. / Pigerne i kiøkenet ij sletmarker. / Bleff hent vin – iij kander – ij sletdaler. / Rostocker øl – j rigsdaler. / Thil 4 personer aff skolen, som kom i to afftene / for vinduerne, oc sang, huer afften – j rigsmark. / Er – ij rigsmarker. //

Om fredagen reisde vy thil Heristad oc der fra / thil Øreby, ad bese fru Birittj gotz. / Gaff for maaltid, hø oc haffre vthi herberg / thil børnen – iij rigsmarker. / Reisde samme dag ad afften til Rødinge. Gaff i herberg for naatteleje, øl oc maad / hø oc haffre – j rigsdaler. / Pigerne – j sletmark. /

Om løffuerdagen reisde vy der fra thil Wom oc / tog maaltid, gaff børnen – iij rigsmarker. /

Som bekant är det inte möjligt att uppbringa bilder av bebyggelse och landskap 1618 från trakten av Ystad. Som ersättning visas här en vad det gäller byggnadsskick något exotisk bild från Nederländerna 1640. (Rembrandt van Rijn, Landschap met drie boerenhuizen /Landskap med tre gavlade stugor/. Ets B 217, Riksmuseet i Amsterdam.)

Gaff ieg Niels Bentssøn, vog[n]mand, for – xij / mile vejes, bort oc hiem – iij rigsdaler. M[ester] Axel til vognleje – iij rigsdaler. //¹⁰

Myntslag 1618 i skilling

Rigsdaler (in specie) = 84 skilling
 Sletdaler = 64 skilling
 Rigsmark = 20 skilling
 Sletmark = 16 skilling

Sletdaler och sletmarker var räknemynt och förhållandet mellan myntslagen var som framgår 4:1.

(Källa: P. Rasmussen, Mål og vægt, København 1967, sid. 83 ff.)

Noter

¹ Skånska kyrkokontoret, volym D II a:1, Landsarkivet i Lund.

² Denna första bevarade räkenskap för domkyrkan har upprättats av ärkedjåknen Ludvig Munthe. (K. Barnekow, Lunds domkyrkas historia 1536–1680, sid. 18 och 20. I Lunds domkyrkas historia II, 1536–1945, Lund 1946.)

³ Anteckning 1905 av landsarkivarie Lauritz Weibull på insidan av den bakre pärmen till räkenskaps-häftet.

⁴ S. Herdar, Ecklesiastika räkenskaper i kammararkivet, sid. 250 f. I Meddelanden från svenska riksarkivet, Ny följd, serie I:7, Stockholm 1927.

⁵ Den administrativa organisationen för kontroll och revision av kyrko-, skol- och hospitalsräkenskaper i Skånelandskapen var under den första

svenska tiden föremål för flera förändringar. 1689 inrättades en särskild bokhållartjänst, vars innehavare skulle ha uppsikt över kyrkor, skolor och hospital i Skånes städer. År 1697 beslöt Kungl. Maj:t att det vid guvernementskontoret skulle inrättas ett särskilt kontor för bl.a. revision av *lantkyrkornas* räkenskaper. 1699 befordrades lantkyrkobokhållaren och stadskyrkobokhållaren övertog då även lantkyrkobokhållarens sysslor. Först då tillskapades ett enhetligt kyrkokontor för Skåne. (S. Herdar, a. a. 1927, sid. 244 och 250 f.) För den ecklesiastika medelförvaltningens former och revisionsförhållanden allmänt sett för Skånelandskapen se S. Herdar, a. a. 1927, sid. 238 ff, och A. Persson, Generalguvernören Gustav Otto Stenbocks kyrkobeskrivningar 1663, i Ale 1977:3 sid. 1 ff.

⁶ S. Herdar, a. a. 1927, sid. 244 och 250. Där behandlas instruktionen 1689 för lantkyrkobokhållaren och instruktionen 1697 för stadskyrkobokhållaren. Se även noten ovan.

⁷ För en äldre tids arkivmän var ordningsarbetena ofta inriktade på att skapa serier i vissa ämnen. Man drog sig inte för att sammanföra arkivhandlingar från skilda arkivbestånd. Sökmöjligheterna via diaries och andra handlingar förstördes emellertid därigenom och idag är ämnesordning av arkivhandlingar helt otänkbart såvida inte detta är enda sättet att skapa överblick bland arkivhandlingar för vilka man inte kan fastställa respektive arkivbildare. Vid den franska arkivhögskolan,

l'Ecole des chartes, fastslogs den nya uppfattningen redan 1841 och man hade som rättesnöre för ordningsarbetet »le respect des fonds». Proveniensprincipen, eller som den först kallades – ursprungsprincipen –, vann insteg i Sverige vid 1900-talets början och är grundvalen för de regler och principer för ordnande och förtecknande, som år 1903 manifesterades i ett antal författningar och uppsatser i ämnet. (N. Nilsson, Arkivkunskap, Malmö 1974, sid. 12 ff.)

⁸ Riksantikvarieämbetets föregångare hade t.ex. långt in på 1900-talet en arkivbildning, som styrdes av önskemålet att skapa överblick genom att handlingar i samma ämne sammanfördes till dossierer eller till samma serie. »Över huvud finner man i ovanligt hög grad, jämfört med andra arkivinstitutioner, privata papper blandade med officiella handlingar både i de enskilda samlingarna och i ämbetsarkivets dossierserier». (S. Östergren, Några anteckningar om organisation och arkiv vid Riksantikvarieämbetet och statens historiska museer, Arkiv, samhälle och forskning 1977, Svenska arkivsamfundets skriftserie nr 19, sid. 74 ff.)

⁹ I Lunds domkapitels arkivförteckning fanns således ingen uppgift om eller hänvisning till Skånska kyrkokontorets arkivbestånd vad det gäller de nämnda räkenskaperna 1618–1619.

¹⁰ Arkivarie Göran Hallberg, Dialekt och ortnamnsarkivet i Lund, har haft vänligheten att genomläsa originaltexten mot textavtrycket och därvid gjort rättelser utifrån språkliga kriterier.

Det stora sillafisket och Ystads äldsta stadsplan

Av Sten Tesch

Riksantikvarieämbetet UV-Syd, Box 1517, 221 01 Lund

Under 1981 har UV-Syd utfört ett tiotal arkeologiska uppdrag i Ystads innerstad (Fig. 1). Det har endast rört sig om smärre undersökningar, från några timmars till tio dagars fältarbete. Små puzzelbitar kan det tyckas, men även sådana kan ge viktiga bidrag när det gäller att teckna en bild av stadens framväxt och historia. Inte minst med tanke på hur pass små ytor, som tidigare blivit föremål för arkeologiska undersökningar i förhållande till vad som blivit bortschaktat. Inom rubrikens ram kommer några av de viktigaste bitarna att passa in i sitt sammanhang, mot bakgrund av den överblick som författaren erhållit genom det arkeologiska inventeringsarbetet i Ystad för projektet Medeltidsstaden (se Ale 1980:4).

»Vi hörde en gång en mycket vittberest man som varit i såväl nya som gamla världen och sist uppehållit sig i Kina, på tal om sina resor säga: »Trefligare stad än Ystad har jag aldrig sett. Jag väntade mig få se en liten stad med snörråta gator och löjligt moderniserade hus, men i stället fann jag till min glädje en af dessa sällsynta ålderdomliga platser med orörda, krokiga gator, kantade av pittoreska, små byggnader från fordom. Det hela gjorde på mig ett intryck af medeltid.» Han överdref ej.» (Jönsson 1912 s. 9).

En annan på många sätt vittberest man har också gett sin syn på staden:

»Längst i söder i Sverige ligger den lilla staden vid havskusten: ett gammalt sjörövar- och lurrendrejarenäste, som bevarar exotiska spår från alla delar av världen, intryckta av vittberarne sjömän».

(August Strindberg i *Inferno* 1897, kap. Helvetet)

I Ystad finns numera knappast några sjörövare kvar och inte så många fiskare heller.¹ Devisen »landet födde männen, havet skapade staden» gäller bara delvis, eftersom staden förlorat närbakkontakten med havet genom; en avskiljande genomfartsled, en järnväg med stationsområde, utfyllnader och hamnutbyggnader.

Vad som däremot finns kvar är den gamla stadsplanen. Någon plan i modern mening är det dock inte fråga om.² Den har växt fram ur ett funktionellt betingat gatunät anpassat efter de topografiska förhållandena och där bebyggelsen lagts utmed huvudgatorna. Det »skinkformade» stadsområdet, som framträder på de äldsta kartorna från 16 och 1700-talen var så väl tilltaget, ca 1000×600 m, att det först i våra dagar blivit fullt utbyggt (Fig. 2 och 3).

Det har tidigare antagits; att stadens ursprung är att söka i ett av den danska kungamakten så småningom kontrollerat säsongsfiskeläger, att gatunätets och därmed stadsplanens skelett utgöres av de tidigaste färdelederna från den agrara bygden ner till höstarnas intensiva sillfiske (Tesch & Wihlborg 1981 s. 18 ff.). Några av 1981 års små arkeologiska undersökningar har gett oss ytterligare kunskap om sillfisket och det äldsta gatunätet i Ystad.

Sillfisket – en bakgrund

Redan Ystads första historieskrivare stadsfysikus Georg Henric Bacijer har i

Fig. 1. Arkeologiska undersökningar i Ystad 1981.

1. Kv. Frigga, 40(80) m². 2. Kv. Karna, 5 m². 3. St. Norregatan, 1 m². 4. Kv. Yngve norra, 70+25(275+60) m² (1-4 behandlas i artikeln). 5. St. Pers kyrkogård, 8 m². 30-tal gravar, sannolikt efter reformationen. 6. Kv. Ingvar, 7 m². Förhistoriska och medeltida kulturlager. 7. Kvarteret Märten 6 m². 8. Kv. Johan, 12 m². Medeltida kulturlager. 9. Kv. Håkan mellersta, profil Vassaån. 10. Kv. Håkan mellersta, profil Vassaån. 11. Kv. Vallgraven, profiler borgvallgravens sydöstra hörn.

sin »Beskrifning öfuer Staden Ystad» [1793] tecknat en bild av sillfisket och staden Ystads framväxt:

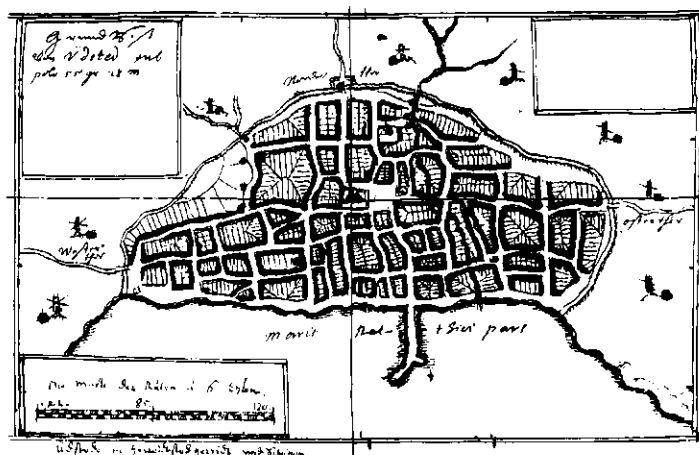
»Troligt är likväl, att denna så väl som flera andra Sjö-Städer, varit af början Fiskare-Köy-or, hvilka sedermera kommit i mera anseende och ändteligen vunnit Stadz-rättighet. Till detta tjeدهvarf kan man härleda den myckna Sill-fångsten, som denna Strand haft redan på 1000de åre-talet, och öfuer 300 år varit et stort Näringsfång. Jemvel sedan närliggande Hanse-Städer blandar sig derutj för vinnings skull, och uprättad hemma hos sig så kallade Herings-Compagnier och Schonen-fahrer, samt anlagt deras Contoir och Herbergen så väl här som i andra Skånska Städer, har folkmängden härstädes mera förökt sig och blifuit dem tilgifna, ja ovist, om de icke haft ett slags Öfuerbe-

fäl här, som de genom Krig med Dannemarck erhöilo öfuer Skanör, hvarest rätta hufvudsä-tet var, och at skipa egen Lag» (Baeijer [1793 s. 3]).

Skriftliga källor från 1100-talet och framåt omtalar att sillen börjat gå till i tidigare aldrig skådade mängder i södra Öresund och utmed Skånes sydkust.

Med början i 1200-talet gav fisket upphov till en omfattande handel, framförallt i de tyska hansestädernas regi. På grund av de många återkommande fastehögtiderna, då inget kött fick förtäras, fanns i det katolska Europa obegränsade avsättningsmöjligheter för den proteinrika insaltade sillen. Fisket utgjorde basen för

Fig. 2. Kungl. matematikern Johan Meijers karta över Ystad (1650-talet) (Nationalmuseet København).

den årliga s.k. Skånemarknaden i Skanör och Falsterbo, som under 1200- och 1300-talen blev något av ett centrum för Nord-europas handel. Men även flera av de and-

ra fiskelägrene som Malmö, Trelleborg, Ystad och Simrishamn fick en permanent bosättning och så småningom stadsrättigheter.

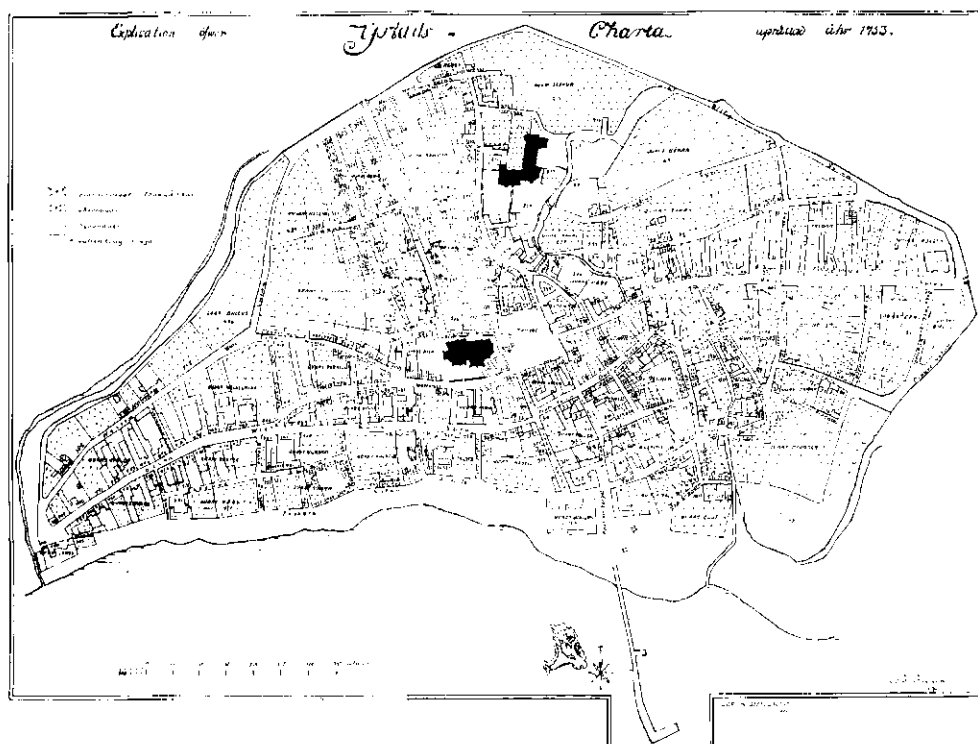

Fig. 3. Karta över Ystad upprättad år 1753 av sedermera översten vid fortifikationen Balthasar Weduwar. Kartan är den första som visar kvarterens tomtindelning och hyggnadernas belägenhet. Till kartan hör en fastighetsågarförteckning.

Vad man vet fanns det ingen permanent yrkesfiskarekår i Danmark under medeltiden, däremot var säsongsfisket en värdefull binäring för de många tusenden, som strömmade till under några hektiska höstmånader (Eriksson 1980 s. 26). I en krönika som omtalar förhållanden mellan 1171 och 1209 noterar Arnold av Lübeck att:

»de danske har överflöd av all slags rikedom på grund av det årliga fiskeri vid Skåne, dit alla närboende folks köpmän kommer och bringar dem guld och silver och alla slags kostbarheter och tillbyter sig för det deras sill, som Gud ger dom för ingenting» (Eriksson 1980 s. 17).

Flera medeltida källor berättar emellertid om misshälligheter, som uppstod mellan de utländska köpmännen och befolkningen i Ystad. En motsättning som också levde kvar senare:

». . . så finner man at Utlänningar härstädes inrättad sina Compagnie och Handelshus, samt utan tuifuel deraf dragit största fördelen och utsugit musten ur Landet, i synnerhet som den förderfuade Smaken för Utlänningars Kram, hade då intagit Folcket, at de ansågo det långt högre än egna Producter; hvilket tärande osed så mycket lättare blifuit understödd i många år, som Utlänningarne sielfua kommit hit med sina glittrande vahrer och dymedelst hållit Invånarne under sitt ok» (Baeijer [1793 s. 50]).

Danmark hade under en stor del av medeltiden inte någon egen utrikeshandel eller tillverkning av produkter för fjärrhandel. Situationen kan närmast jämföras med senare tiders koloniala förhållanden eller med dagens I och U-landsrelationer. Man tillhandhöll råvara, billig arbetskraft, lokaliteter och annan service. I utbyte fick arbetskraften »glaspärlor» och även om den danske kungen erhöll mycket betydande inkomster genom olika tullavgifter och skatter, så hamnade de största vinsterna hos de utländska handelshusen. Ännu idag vittna bevarade medeltida stadskärnor i hansestäder som Lübeck,

Stralsund, Wismar och Danzig (G'dansk) om en ofantlig kapitalackumulation i jämförelse med den som skett i »hålor» som Ystad, Trelleborg, Simrishamn och det något större Malmö.

Platsen och staden Ystad – en bakgrund

Platsen Ystad omnämnes i skrift första gången år 1244, men i en avskrift från 1200-talets slut (Kraft 1956 s. 24). Däremot talar Franciskanklostrets grundläggning år 1267 (Kraft 1956 s. 24 ff.) eller möjligtvis redan år 1258 (Gallén 1959 sp. 566) för en *stad* med permanent bebyggelse på platsen omkring 1200-talets mitt. Denna orden brukade förlägga sina kloster i anslutning till redan etablerade städer. Även det befintliga arkeologiska undersökningsmaterialet pekar entydigt på en liknande datering av det äldsta stadsskedet.

Stadens ursprung kan i viss mån sökas i namnet Ystad. Efterleden – stad har här inte den medeltida betydelsen av köpstad, som man först kanske tror, utan plats eller ställe för något som utsäges i förleden.³ Den vanligaste förekommande uttydningen av namnet; »Öja-bornas strand eller landningsplats» (båtplats) möter vi redan hos Baeijer ([1793 s. 2]). Det är en i det här sammanhanget mycket lockande tolkning,⁴ men den är på språkliga grunder förkastad av den moderna ortnamnsforskningen. Den rätta betydelsen av förleden Y – anses idag vara, att den innehåller den forndanska benämningen för idegran eller en bäge av dylikt träslag⁵ (Kousgård Sørensen 1958 s. 89 f). Namnets innebörd skulle då vara »idegransplatsen» eller »landningsplatsen där det växer idegran». Möjligtvis kan namnet ha uppkommit på grund av topografins formlikhet med en

Fig. 4. Ystad-bukten, foto från nordväst (1860-talet).

I bakgrunden Revudden och en bit längre in mot staden Revhusen det nu nästan utplånade fiskeläget. Skeppsmästerna markerar Bryggan och hamnen i Stora Strandgatans (Hamngatan) förlängning. De nya kommunikationerna representeras av det år 1864 uppförda stationshuset (bakom träddungen) för den första järnvägen till Eslöv som öppnades 1866. Linjen Malmö-Ystad öppnades för trafik först år 1874. Vid framdragandet av denna revs det låga huset med vit frontespis söder om hotell »du Süd». De stora skorstenskonerna är torkrior för spannmål, den exportartikel jämte boskap som gav staden råg i ryggen efter sillens försvinnande.

(Ystad museums fotoarkiv)

båge, och syftat på Ystadbukten eller en liten vik vid staden⁶ (Fig. 4).

Låt oss återvända till Baeijers förtjänstfulla avhandling ([1793 s. 56]):

»Hamnen har i äldsta tider varit belägen i sielfua Å-mynningen, der den utflyter i Salt-Sjön, och passad efter den tidens rörelse, då mest Främmande Fartyg nyttjades; men nu är föga Spår dertill, sedan nästgränsande hus och Åkerägare den merendels utfylldt, så at allenast en smal rännel, under namn af Å befinnes, Läget af denna gamla hamn har haft något lugn af Landet på Vänstra sidan, så at de få Fartyg, ehuru små de den tiden varit, derstädes haft tillräckeligt beskydd».

Ån är Vassaån som idag endast återfinnes i stadsbilden som ett promenadstråk, Åfåran, och en ankdamm. Redan på den äldsta kartan från 1650-talet är viken vid åmynningen utfylld och hamnen d.v.s. bryggan flyttad västerut till nuvarande Hamngatans (f.d. Stora Strandgatan) förlängning (Fig. 2).

Med hjälp av nivåuppgifter från arkeologiska undersökningar, geologiska grundundersökningar och förekomsten av medeltida skeppsvrak har det varit möjligt, att på ett ungefär rekonstruera hamn-

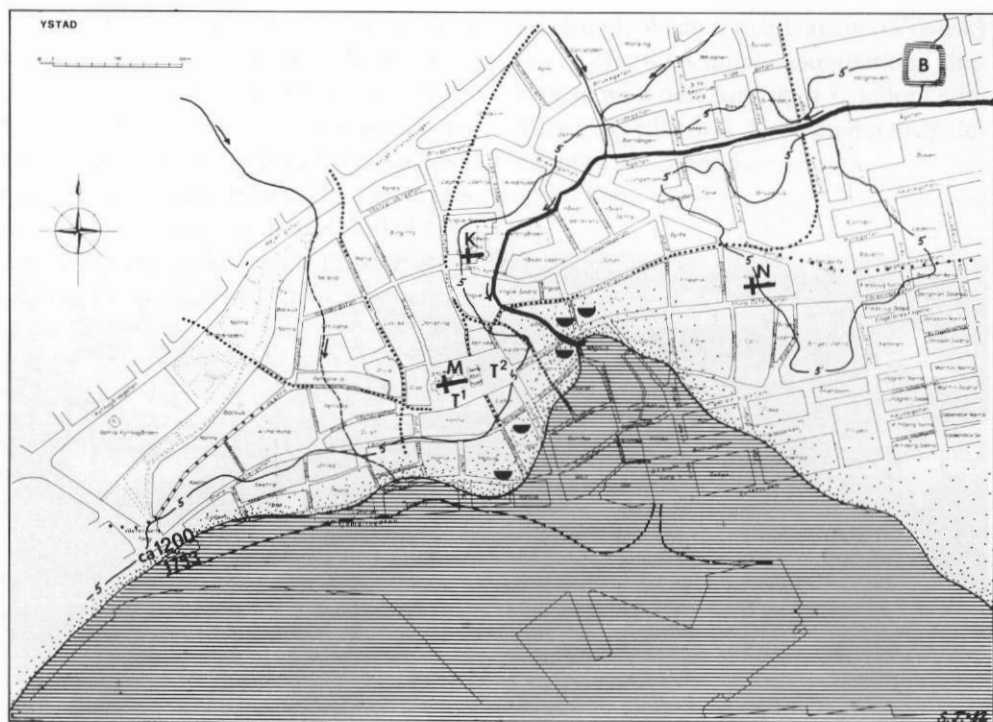

Fig. 5. Det äldsta Ystad – före och vid stadens framväxt (1100- och 1200-talet).

Rekonstruerad strandlinje omkring år 1200, (streckad år 1753) äldsta färdleder och gator (punkterad linje) strandväg (gles punktering) arkeologiska undersökningar där lerbottnar påträffats (fylld halvcirkel)

M=S:ta Maria, N=S:t Nicolai, K=klostret, B=borgen

T¹=den äldsta torgplatsen »knutsgillet's torg» (Kraft 1956)

T²=den reglerade torgplatsen »tyskarnas torg» (Kraft 1956)

S=den nuvarande 5-meterskurvan över havet.

vikens utseende vid tiden för stadens framväxt (Fig. 5).⁷

I viken, i bukten och i skydd av ett stenrev den s.k. Engelska bryggan har man haft lä för sydostvinden, vilken här på kusten blåser hårdast och river upp den svåraste sjön (Fig. 4 och 6). Denna relativt skyddade båtplats har varit en av förutsättningarna för stadens framväxt.

Under medeltidens lopp ersattes vikingaskeppen av en mera djupgående, lastdryg och endast segeldriven skeppstyp, koggen, som alltså inte kunde dragas upp på stranden utan fodrade en ankar-

plats med åtminstone något lä. Detta är en av anledningarna till att den vikingatida-tidigmedeltida Köpinge-orten (Tesch 1979 fig. 3, s. 8 ff), 4 kilometer uppströms Nybroån, har spelat ut sin roll som handelsplats i området. Kusten är dessutom helt oskyddad vid Nybroåns utlopp och farliga sandbankar bildas snabbt. Från den omgivande agrara bygden har man varje höst på fasta färdeleder, undvikande mossmarker och flygsandsdyner, tagit sig ner till den skyddade viken vid Vassaåns mynning, till platsen som kallades Ystad. Under medeltidens första århundranden

idkades fisket huvudsakligen för den egna gårdens eller byns behov. I Danmark var sill inte något man köpte eftersom alla hade nära till kusten. Alltså saknades ännu den viktigaste förutsättningen för ett storskaligt avsalufiske – en avsättningsmarknad.

I början av 1200-talet uppnår de nygrundade tyska städerna i det tidigare slaviska kustområdet herravälde på Östersjön. Med kontinenten som avsättningsmarknad i ryggen inför de det kapitalistiska grundlaget i sillhanteringen, en handelsorganisation, en ny insaltningsmetod m.m. Det är karaktäristiskt för dessa fiskeläger, som senare blir städer, att de växer upp utanför eller i kanten av den etablerade bondebygden, i ett juridiskt ingenmansland där speciallagar kunnat inrättas. Av tidiga lagtexter framgår att kungen ägde det som ingen annan ägde; obrukade arealer som hedar och skogar, men också vatten som sund, åar och inte minst viktigt i detta sammanhang – förstranden. Med förstrand menas både det grunda vattnet och den närmaste strandremsan (Eriksson 1980 s. 19 ff). Innehavet av förstranden är bakgrunden till kronans rätt att ta skatter och andra avgifter i samband med sillfisket och handeln. Av praktiska skäl låg det i kungens intresse, att denna verksamhet koncentrerades till så få platser som möjligt och det är i detta sammanhang vi kan se köpstädernas framväxt.

Ett exempel på detta är Kalundborg på Själland till vilken nygrundade stad kungen »samlade upp» en rad små marknads- och handelsplatser. Ofta fanns det vid dessa koncentrationspunkter redan en kungsgård, som senare byggdes om till en befäst borg varifrån fiske- och marknadsaktiviteterna kontrollerades (Hagberg 1979 s. 85).

Vid Ystad har det också funnits en borg vars lämningar typmässigt daterats till

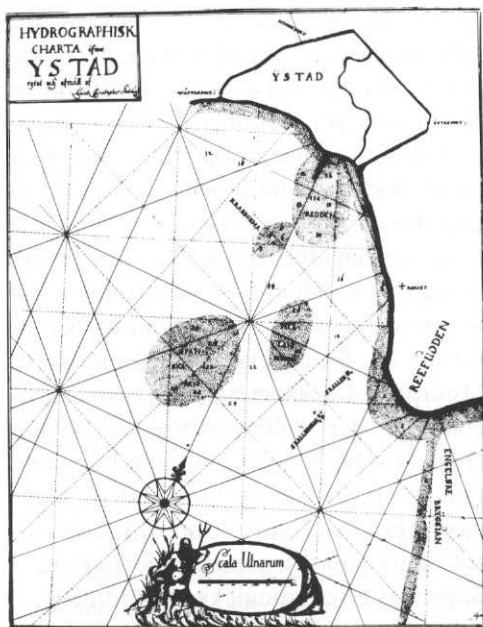

Fig. 6. Hydrografisk karta över Ystad redd, upprättad 1698 (Krigsarkivet).

1200-talets mitt (Andersson 1972 s. 17).⁸ Den var anlagd på en flack höjd i nuvarande kv. Vallgraven, som omgärdades av sankmarker i anslutning till Vassaån vars lopp ungefär motsvarade Ågatan söder om kvarteret. Från borgen kunde den viktigaste färdeleden från Öja, Stora Herrestad och Ystadslätten kontrolleras och för de som ämnade sig till stranden öster om åmynningen fanns här ett vadväggställe ungefär där ån korsade Surbrunnsgatan (Fig. 5). Vi har inga uppgifter om att borgen skulle tillhört kungen, även om det är mycket som talar för att den fyllt samma funktion, som den kungliga borgen i Skanör.

Det är också karaktäristiskt för dessa fiskeläger som senare blir städer att det funnits ekonomiska resurser att uppföra en stenkyrka redan innan den utländska organisationen av sillfisket (Stenholm 1981 s. 29). I Ystad anses S:ta Maria på ar-

kitekturhistoriska grunder vara uppförd till nästan sin nuvarande storlek redan under 1200-talets första hälft, d.v.s. innan det finns några skriftliga eller arkeologiska belägg för en stadsbildning. Datering- en är dock svävande och vilar på svaga grunder varför den behöver underbyggas med byggnadsarkeologiska undersökningar i framtiden. I Ystad har det också funnits en medeltida församlingskyrka öster om ån, S:t Nicolai,⁹ alldeles innanför Österport. Ca 300 meter NNÖ om S:t Nicolai låg den vallgravsförsedda borgen (Fig. 5). Hypotetiskt kan man leka med tanken att S:t Nicolai före stadens framväxt utgjort ett kapell kring vilket de äldsta marknadsaktiviteterna försiggick, i hägnet av en eventuell kungsgård/borg.

S:t Nicolai i Simrishamn omnämnes i skriftligt källmaterial redan år 1161, då sannolikt endast ett mindre kapell (Wallin 1961 s. 78). Alltså en tidpunkt från vilken i Simrishamn finns ett omfattande arkeologiskt material som vittnar om ett säsongsfiskeläger (Jacobsson 1975, 1979 a, b). Ett flertal likartade platser har säkert funnits mellan de som senare växte ut till stads- samhällen. Mellan Ystad och Simrishamn kan nämnas Hammar och Kabusa där även kapell skall ha funnits. Längs Bornholms öst- och sydkust finns också flera sådana platser lokaliserade (Vensild 1980 s. 7).

Låt oss slutligen återvända till Ystad och citera vad Baeijer har att säga om de äldsta förhållandena öster om ån.

»Uppå västra sidan Ån har Staden sedemera mycket tilltagit, och är nu mer än hälften större mot den Östra delen, doch berättar än gammalt Folck at Staden varit större på den Östra sidan än nu förefinnes. En märckelig anledning kan gifuas at bestyrecka denna omstendighet. Ett litet stycke från Staden ligger en Stenbro strax utom Sandrefuet i Öster, kallat Engelska Bryggan, hvarest Staden fordom fördt sin Handel med Utlänningar då de kommit förbj denna kusten, emedan der fins et djupt vatn som i den

nu varande hamnen saknas; således måste Staden åt sidan varit vjdsträktare för Handelns bekvämlighet skull, i synnerhet som den blifuit underhållen i Å-mynningen nära vjd deras boningar, men förmedelst den lösa och ofruktbara sandjorden å detta ställe, blifuit hindrade från vjdare bygning och hägnad» (Baeijer [1793 s. 5 f]).

Den s.k. Engelska bryggan (Fig. 6) består egentligen av två armar av större och mindre stenblock, varav den östra skulle vara dubbelt så lång som den västra och avståndet mellan armarna 18 meter. Stenblocken ligger endast någon meter under vattenytan (Jönsson m.fl. 1912 s. 50). »Bryggan» har tullats på hundratals båtlass med sten bl.a. i samband med utbyggnaden av den östra hamnarmen (Thomasson 1966 s. 11). Det är oklart huruvida det är fråga om en naturbildning eller en av människor uppförd eller påbyggd konstruktion. Vi vet att man på flera platser i Danmark, som kan sättas i samband med handelsverksamhet under vikingatid – tidig medeltid, har uppfört mycket omfattande avspärrnings- och/eller hamnkonstruktioner bl.a. vid Fotevik -Hököpinge (Brattberg 1982 s. 18, Crumlin-Pedersen 1982 s. 10 f.) och vid Löddeköpinge utanför Lödde ås mynning (Ohlsson 1980 s. 71).

I Ystadbukten finns ytterligare några stenrev, som kanske kan vara av betydelse i detta sammanhang; Krabborna, Skallingar och Skallen (Fig. 6). Endast en marin- arkeologisk undersökning skulle kunna ge svar på dessa nog så spännande frågor vad gäller stenreven i Ystadbukten, och det innan ytterligare hamnutbyggnader helt förstör dessa möjligheter.

Det medeltida sillfisket och de arkeologiska beläggen i Ystad

I samband med ombyggnaden av Posthuset i kv. Frigga i Ystad utfördes en mindre

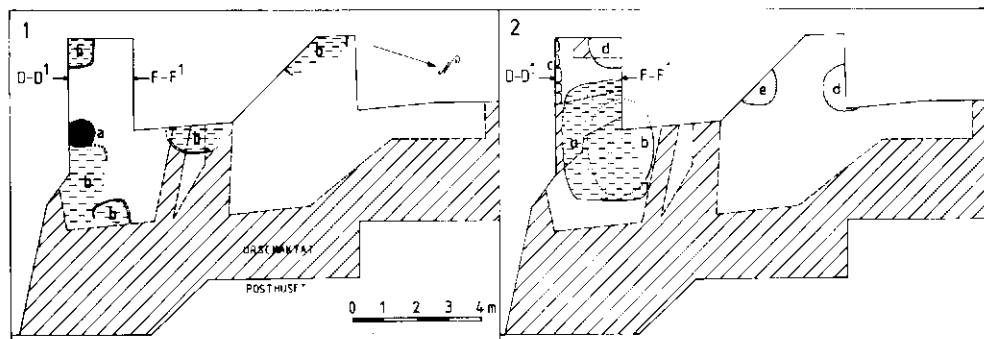

Fig. 7. planritningar från den arkeologiska undersökningen i kv. Frigga.

1. 1100- början av 1200-talet; a. härd, b. lerbottnar. 2. ca 1250-1350; a. lergolv (fiskebod), b. »grum»grop, c. syllstensrad, d. avfallsgrop, e. latringrop.

arkeologisk undersökning (Fig. 1).¹⁰ Härvid framkom anläggningar från fyra tidskedan, varav de två äldsta är av intresse i detta sammanhang. Till det äldsta skedet hör fem s.k. lerbottnar (Fig. 7:1); en eller ett par meter vida gropar nergrävda i sanden, upp till 0,7 m djupt, och vars botten och sidor klätts med ett några centimeter tjockt skikt grå-gulgrå lera (Fig. 8 a). Fyllningen i bottenarna utgjordes av sand som blåst eller sköljts ner. Tre av sänkorna hade återanvänts 2-3 gånger. Lerskikten åtskildes i dessa av tunna sandskikt.

I Ystad har lerbottnar tidigare framkommit vid arkeologiska undersökningar i kvarteren Thor (Andersson 1972 s. 26) och Knut (Stenholm 1981 s. 20, Wallin 1981 s. 26). Alla ligger 20-40 m från den dåvarande rekonstruerade kustlinjen och är nergrävda från en yta som ligger 1,5-3,0 meter över nuvarande havsyta. Vi finner alltså att det säsongsfiskeläger före stadens framväxt, som lerbottnarna anses vittna om har försiggått på båda sidor om åmynningen vid stranden av den forna hamnviken (Fig. 5). Säkerligen kommer lerbottnar i framtiden att påträffas både längre väster- och österut på den dåtida stranden.¹¹

Lerbottnar har också påträffats på en rad liknande kustplatser i Skåneland, på Själland, Öland och Island. Leifh Stenholm har nyligen i denna tidskrift (1981:2) gjort en sammanställning av det kända materialet och de tolkningsförslag som framförts, varför här endast vissa punkter skall tagas i beaktande. I äldre litteratur möter vi lerbottnar som golv till enkla fiskebodar med en tältduk över (t.ex. Rydbeck 1935 s. 76), men det finns också senare nedslag av denna tolkning (Liebgott 1979). Idag är annars den vanligaste tanken vad gäller lerbottnarnas funktion, att de på ett eller annat sätt har använts i samband med eller i anslutning till sillens preparering: rensplats, tillfällig förvaringsplats för rensad sill, som kar för tran- eller lyseframställning, som kar för ett första smakbefrämjande saltlakebad.¹²

Det sistnämnda förslaget som framförts av artikelförfattaren passar i varje fall väl in i det ekonomiskt-historiska skeendet (Tesch- & Wihlborg 1981 s. 20). Själva uppslaget härrör från vad Linné berättar om den feta Kullasillens beredning och en nyupptäckt holländsk metod som bättre skulle tillvarataga sillens smak:

»... om hon kastades strax i saltlake, *sedermera* rensades och lades i annor saltlake och omsider isaltades ty en fisk, som aldrig så litet ligger i luften efter sin död, förändras strax till smak och konsistens.» (Skånska resan år 1749, von Sydow red. 1977 s. 304, 407).

Innan det storskaliga exportfiskets framväxt under 1200-talet kunde man inte organisera tillräckligt med arbetskraft för att rensa sillen innan den försämrades i smaken, d.v.s. inom ett dygn räknat från fångstillfället. Men i och med att de tyska köpmännen organiserar sillhanteringen försvann behovet av lerbottnar. S.k. gaclekoner anställdes i ett stort antal för rensning och saltinpackning. Arbetet förigick i särskilda lokaler som ägdes av köpmännen, s.k. styrterum och det ser ut som de arbetade på ackord (Eriksson 1980 s. 36).

Det har ifrågasatts om man i tidig medeltid hade tillgång till de saltmängder som krävdes för saltlakebad och saltinpackning. Senare under medeltiden skulle salt bli en av de viktigaste handelsvarorna.

Saltet importerades då troligtvis i samma tunnor som sedan användes till saltinpackning av sillen. Frågan är också om man före 1200-talet använde eller förfogade över laggade tunnor i tillräckligt antal. Kanske en stor del av sillfångsten, efter det första oppbevarande lerbottensbadet och rensningen, konserverades på annat sätt genom t.ex. torkning, rökning.

När det storskaliga fisket kom igång visade sig de tidigare »hembrända» saltsorterna i varje fall otillräckliga och inte lika lämpade för livsmedelsbevaring, som det tyska lüneburgersaltet, vilket var en förutsättning för att bygga upp ett lager för export av fisk (Hellerup-Madsen 1977 s. 289). Vi vet att man gjorde skillnad på två saltningssätt: en lättare saltning kallad grönsaltning och en grundligare som möjliggjorde lång hållbarhet (Eriksson 1980 s. 39).

Av Saxos berättelse om ärkebiskop Absalons besök i Helsingborg år 1180 framgår att fiskebodar uppförts under samma tidsskede som lerbottnarna:

»Här var mycket folk församlat för fiskefångets skull och de hade byggt sig många bodar på stranden» (Holmberg 1977 s. 111).

Som anläggningstyp kan de också se likartade ut vid en utgrävning, t.ex. ett något försänkt lergolv. Bodarna kan också ha varit av så enkelt slag, ett brädsjul, att inga spår bevarats. Vad man vet låg de enkla fiskebodarna på själva förstranden, medan köpmännens mer permanenta bodar var placerade lite längre upp (Eriksson 1980 s. 29). Fiskebodarna användes både som förvaringsplats för redskapen och som bostad. Man var aldrig längre ut på havet än att man kunde återvända innan kvällen. Detta innebar att det avsattes kulturlager i och i anslutning till fiskebodarna, medan lerbottnarna fylldes med flygsand efter användningen.

Spår av medeltida fiskebodar finns bevarade på flera platser (Stenholm 1980 s. 23 ff) inte minst på Bornholms öst- och sydkust (Vensild 1980 s. 7).

I kv. Frigga i Ystad framkom en 4,0×2,7 m stor trågformad lerklädd grop, som först tolkades som en lerbotten (Fig. 7:2a och 8b). Visserligen låg det ett tunnt skikt med fiskben mot botten, vilket inte är ovanligt i samband med lerbottnar (Stenholm 1981 s. 27), men i och i anslutning till anläggningen låg också ett 0,2 m tjockt kulturlager. I detta påträffades relativt rikligt med matavfall i form av djurben samt även en ornerad dubbelkam och keramikskärvor som daterar lagret till perioden 1250–1350. Anläggningen låg dessutom direkt över en ca 3×2 m stor grop (Fig. 7:2b och 8b), som innehöll keramikskärvor av samma slag som ovan. Varken vad gäller fyllning och datering, överens-

Fig. 8a

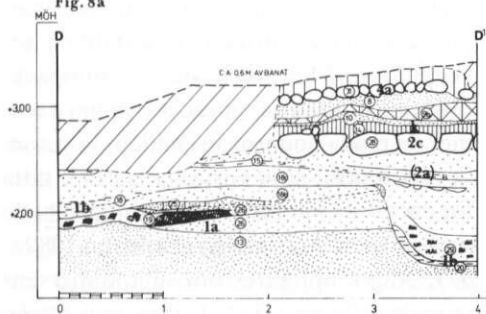

Fig. 8b

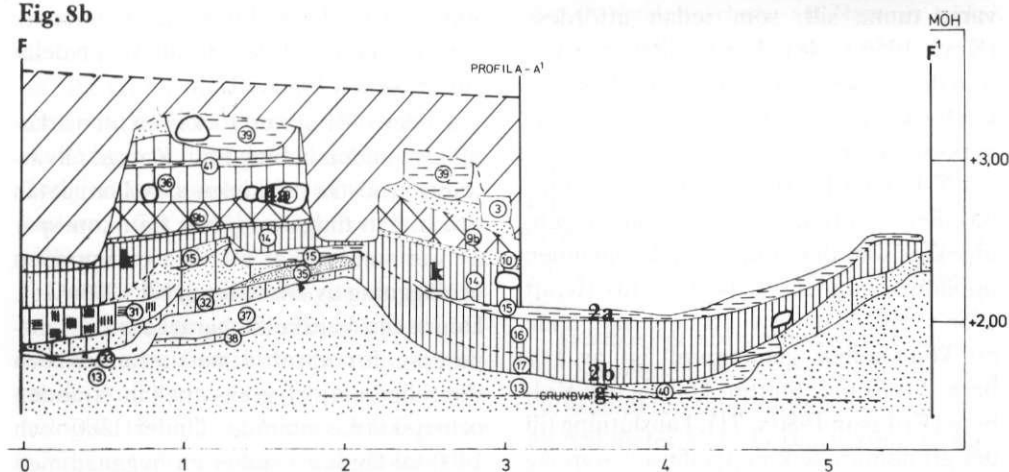

Fig. 8a och b. Kv. Frigga, profil D-D' och F-F'. Profilernas läge framgår av fig. 7. De kraftiga lagerbeteckningarna (siffra+bokstav) syftar på fig. 7 planritningarna och texten.

k=kulturlager 1250-1350, g=grundvattennivå vid undersökningstillfället. Foto: profil D-D' högra halvan, med den djupa lerbotten i hörnet.

stämmer den lerklädda gropen med vad som tidigare beskrivits som karaktäristiskt för en lerbotten. Profilritningen (Fig. 8b) avslöjar den underliggande gropen som orsak till lerytans nuvarande utseende. Vartefter den mycket feta fyllningen i gropen torkat ut och sjunkit samman hade alla ovanliggande lager följt efter och därvid hade det ursprungligen plana lerlagret fått en trågliknande form. Det bör alltså i stället vara fråga om ett lergolv, kanske i en

fiskebod. De riktiga lerbottenarna framkom ju sedan under utgrävningens gång på en lägre nivå nere i bottenanden. Möjligtvis kan en syllstensrad (Fig. 7:2c och 8a), alldeles söder om lergolvet, ha ingått i bodens konstruktion. De täcktes nämligen av samma kulturlager, som också verkade att vara begränsat till detta område. I så fall har bodens yta varit större än själva lergolvets. Av skriftliga källor framgår också att bodarna ofta var uppdelade i två

avdelningar, en för förvaring av redskap och en »sovalkov». Om syllstensraden ingått i bodens konstruktion bör den ha haft väggar i korsvirke eller skiftesverk.

Läget nere vid den dåtida stranden talar för att det troligare är frågan om en fiskerbod än om en köpmansbod. Källorna säger att fiskarnas platser skulle ligga på strandbredden så långt upp man kunde kasta en åra (Liebgott 1979 s. 19). Medan de främmande köpmännens område låg längre upp på land, »... så att Danmarks konung ej gick miste om sin – i jämförelse med de tyska profiterna ringa – avgift för varje tunna sill, som sedan utfördes» (Kraft 1956 s. 48). Förstranden och vad som där passerade var ju den juridiska basen för kungens kontroll och inkomster av verksamheten.

I Ystad har kvarteret Karna, på Litorinavallens sluttnings ner mot strandängen, utpekats som det åt de tyska köpmännen upplåtna området, »fed» eller »fit» (Kraft 1956 s. 50). Här vet vi att de senare hade ett kompanihus gemensamt ägt av Lübeck, Stralsund, Stettin, Danzig och Kolberg (Eriksson 1980 s. 71). I anslutning till det grundmurade kompanihuset, som låg med gaveln mot Mariakyrkan, fanns ett packhus mot Långgatan (Sandblad 1949 s. 166 f).

Mellan kompanihuset och kyrkan skall den tidigaste torgplatsen ha legat (Fig. 5–T¹), men redan under 1200-talet eller tidigt 1300-tal har det fyrkantiga torget blivit utlagt (Fig. 5–T²) (Kraft 1956 s. 51, Sandblad 1949 s. 65 ff).

Förutom kompanihuset, eller »Lybska Herberget» som Baejer kallar det, med flera permanenta byggnader fanns det säkert åtskilliga magasin och bodar av enkla slag på tyskarnas område. Ur stödsynpunkt förvarades nog handelsvaror som kram och salt i de fasta byggnaderna.

Detta gäller kanske också de färdigpackade silltunnorna i avvaktan på utskIPPING. Men även själva saltinpackningen utfördes på området och här kommer de enkla bodarna in i bilden. Förutom de sex tunnorna som varje båtlag fick salta för eget bruk var insaltning förbjuden både ombord och på stranden (Eriksson 1980 s. 37). Några uppgifter om sillkommersens storleksordning i Ystad finns inte förrän mot slutet av 1300-talet, t.ex. år 1399 som var ett gott år. Då utfördes 9 000 tunnorna sill à 120 liter/tunna till Lübeck (Eriksson 1980 s. 85). Det är okänt hur mycket salt som åtgick till insaltningen, men senare var förhållandet 1 del salt till 3 1/2–6 delar sill (Eriksson 1980 s. 37).

Under 1981 gjordes också en liten arkeologisk undersökning i kv. Karna, i kvarterets sydöstra del i hörnet av Långgatan och L:a Strandgatan.¹³ Här framkom spår av vad som verkar att vara en uppriven broläggning av trä daterad till 1200-talet. Denna har kanske fungerat som en transportväg för varor utmed stranden och samtidigt utgjort gräns mellan stranden och tyskarnas område. Under 1300- och 1400-tal låg här i stället en byggnad med vägg på syllstenar och brädgolv, vilket kan innebära att tyskarnas område breddat ut sig över fiskarnas platser. Detta kan hänga samman med en viss strandförskjutning. Precis som på den undersökta tomten i kv. Frigga uppfördes här en borgargård vid medeltidens slut, vilket också bör betyda att det stora sillfiskets tid var över. En liknande förskjutning och förändring av bebyggelsen under medeltidens lopp har också konstaterats vid arkeologiska undersökningar i Dragör (Liebgott 1979 s. 16 ff).

Låt oss dock ännu en gång gå över gatukorsningen till kv. Frigga och titta närmare på den grop som låg under bodens ler-

golv och som var orsak till lagersättningsarna. Möjligtvis kan den kasta ljus över ännu en sida av sillhanteringen.

Gropens fyllning utgjordes av ett mörkbrunt sandigt kulturlager vars botten innehöll ett decimetertjockt mycket fett skikt (Fig. 7:2b och 8b). I hela gropen tillvaratogs en stor mängd djurben. I botten skiktet utgjordes de nästan uteslutande av småben mest fisk och fågel.¹⁴ Vad har nu detta varit för illaluktande mölja?

Av skriftliga källor vet vi att sillavfallet, som det måste ha varit stora mängder av, skulle ha fjärnats från renslokalerna inom 2 dagar. Avfallet kallades för grum och ur detta utvanns tran¹⁵ av de s.k. grumkarlarna. På grund av stanken skedde detta i speciella lokaler, grumbodar, som helst skulle ligga utanför det bebodda området. Bodarna ägdes av kungen till vilken grumkarlarna fick erlägga avgift. (Eriksson 1980 s. 37)

Det har tidigare föreslagits att tran eller lyseberedningen skulle ha skett i lerbottnarna och att lerbottnarnas upphörande skall sättas i samband med en teknologisk förändring under 1300-talet, en övergång till trankokning (Stenholm 1981 s. 28). På annan plats har framförts invändningar mot detta förslag och att lerbottnarnas funktion är en smakfråga (Tesch 1981 s. 38 f).

Det kan tyckas att en lerklädd grop vore lämpligare som kar för lyseframställning än en vanlig grop nergrävd i strandsanden, som den ovan beskrivna i kv. Frigga.

Vid undersökningstillfället låg grundvattennivån ett par centimeter under gropens botten och denna nivå bör snarare ha legat högre upp under medeltiden. Efter som olja flyter på vatten har grundvattentrycket hindrat tranet eller lyset att tränga ner i sanden. Man tycker att kan en sådan mölja bevaras till våra dagar i en grop med

Fig. 9. Nutida fiskebodar vid Hammars backar. Foto: Ystad museum.

sandbotten, borde det rimligtvis ha påträffats liknande avlagringar i någon av de hundratals lerbottnar som blivit arkeologiskt undersökta. Leran i bottnarna innebär nämligen bättre bevaringsförhållanden.

Tidsmässigt hör gropen i kv. Frigga till det högmedeltida fiskets skede då också verksamheten finns omtalad i det skriftliga källmaterialet. Lerbottnarna är där emot i allmänhet från det tidigmedeltida skedet från vilket det inte finns några skriftliga belägg för någon grumhantering.

Problemet lerbottnar contra grumgropar kan väl knappast lösas annat än med praktiska försök och naturvetenskapliga analyser. Källorna beskriver ju aldrig hur anläggningarna för sillhanteringen sidos såg ut, bara att den förekom och i viss mån hur den utfördes. Kanske är det återigen en smakfråga, de skriftliga källorna är inte speciellt uttömmande när det gäller grumhanteringen.

I det romerska riket tillverkades en skarp fisk »sås» garum, som framställdes av fiskens inälvor, mjölke, rom och blod,

men även hela småfiskar, räkor och musslor kunde ingå. Detta lades tillsammans med salt i krukor och fick sedan jäsa i två-tre månader. När processen var färdig silades blandningen och salufördes i form av pasta, koncentrerad eller flytande. Utförd i vin eller olja användes garum som smaksättning i stället för salt till både kött, fisk och fågel. Desutom ansågs garum medicinskt välgörande; uppeggande, stimulerande och befrämjande för matsmältningen. (Medusa 1981:2 s. 13.)

Även om lergolvet bör ha förseglat stanken återstår dock frågan varför man bygger en fiskebod direkt över en sådan anläggning. Av kermikskärvorna och lagerbilden att döma behöver det inte ha varit tal om någon större tidsmässig differens. Man kan också tänka sig att det redan från början varit en bod, en grumbod, som senare fått en annan funktion. Att man inte flyttade boden en bit kan bero på att det av kronan kontrollerade området redan var så pass hårt inrutat i olika lotter.

Gatunätet i Ystads stadskärna – en bakgrund

»En samling korsvirkeshus, som minnen vakta
Från sexton- och sjuttonhundratal,
En labyrint av gator som förakta
Den raka linjens torra ideal»
ur sonett av Emil Schiött (Jönsson 1912 s. 7)

Av de äldsta kartorna framgår att gatunätet i stadskärnan inte nämnvärt förändrats sedan 1650-talet. Det är därför också ett rimligt antagande, att det i stora drag avspeglar medeltida förhållanden.

Små breddningar, förskjutningar och uträtningar är dock något som torde ha förekommit under hela stadens existens. Sedan den äldsta kartans tillkomst har ett antal korta vattugränder ner till stranden

försvunnit. Nyttillkomna gatusträckningar har en bestämd lokalisering till tidigare obebyggda ytor i stadskärnans periferi. Varefter strandzonen utvidgats genom naturliga och konstlade utfyllnader, har det blivit plats för flera gator längs kusten. Redan på den äldsta kartan är den raka kustlinjen ett faktum (Fig. 2), d.v.s. att den medeltida hamnviken vid åmynningen är utfylld. Markanta förändringar av gatunätet under de senare århundradena är bl.a. framdragandet av St. Norregatan i en böj alldeles utanför Mariakyrkans västportal. Detta skedde i samband med kyrkogårdens förflyttning år 1821. Även breddningen av Hamngatan (f.d. St. Strandgatan) har avgjort förändrat gatunätets karaktär i detta avsnitt, en bred pulssåder har skapats mellan den nya hamnläggningen och Stortorget (Fig. 10) (Majewski 1971).

Ända fram till 1800-talets mitt hade Ystad endast en strandhamn med en träbrygga ut till havet. Under medeltiden i hamnviken och därefter flyttad västerut till St. Strandgatans förlängning vid Packaretorget (Fig. 5, 2–4). Den långa bryggan var ett lätt byte för stormar och packis och fick återuppföras med jämna mellanrum.

Det medeltida gatunätets framväxt

Från den agrara bygden innanför kusten, Ljunits och Herrestads härader, har enkla kommunikationsleder strålat samman mot det för fiskefärder så väl lämpade strandparti, som kallades Ystad – båtplatsen vid den bågformade bukten. Där lederna möttes uppstod marknadsaktiviteter och så småningom en kyrka och en av kungen skyddad torgplats (Fig. 5). Som stad med torg omnämnes Ystad första gången år 1303. Då har också rättskip-

YSTAD

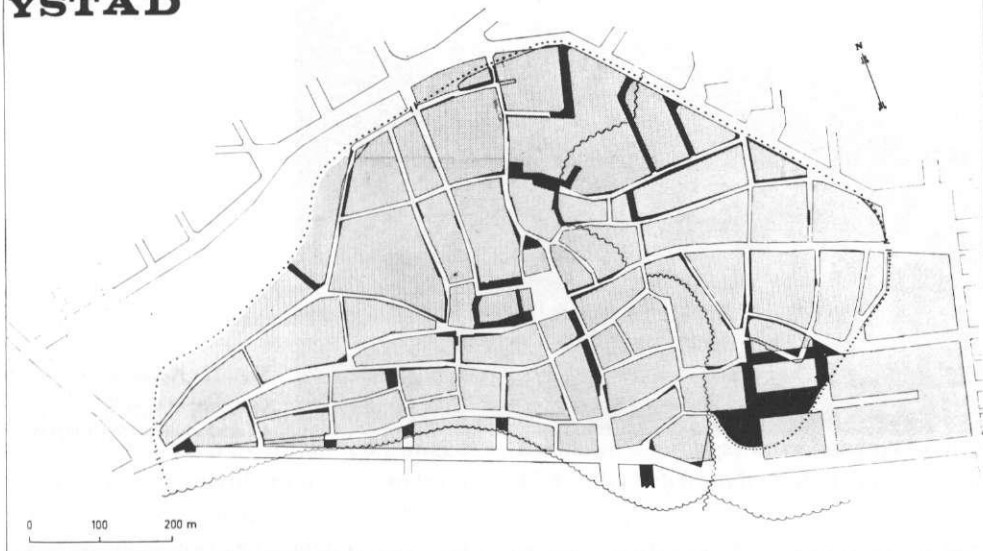

Fig. 10. Gatunätets utveckling i Ystads medeltida stadskärna sedan 1753. De grå ytorna visar omfattningen av dagens kvartersmark. Försvunna gatugränser markeras med heldragen linje i nuvarande kvartersmark. Ytorna som under perioden ändrat funktion från kvarters- till gatumark är svarta. Punkterad linje stadskroppens gräns vid undersökningsperiodens början. (efter Majewski 1971) skala 1:10 000

Fig. 11. Flygfoto över stadskärnan från väster. I mitten S:ta Maria, Gamla rådhuset och Stortorget. Den medeltida hamnvikens spets, åmynningen, låg ungefär mitt på Stora Östergatan, bakom torget. Kvarteret Karna söder om kyrkan tyskarnas område.

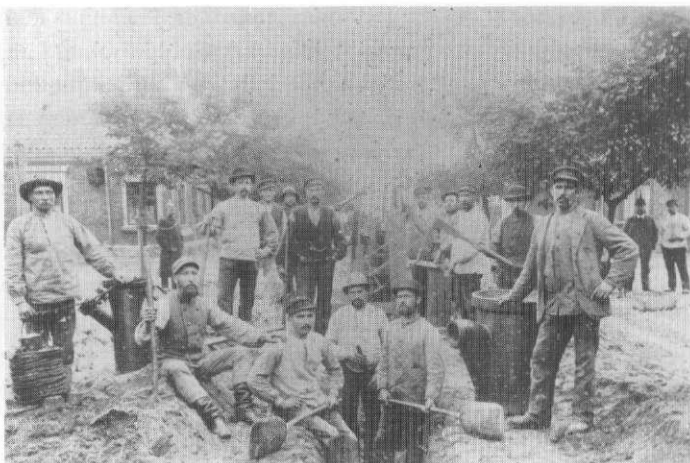

Fig. 12. Nedläggning av stadens första avlopp.
(Ystad museums fotoarkiv)

ningen fått sin särskilda plats på torget. Ursprungligen i det fria kring en rund stor sten »Ting-stén» (Baeijer [1793 s. 54]), men så småningom i ett rådhus beläget mellan torget och kyrkan (Fig. 11).

De tidigaste färdlederna har fått utgöra skelettet i stadsplanen och bebyggelsen utmed dessa gator köttet på benen (Fig. 3).¹⁶ Helt naturligt har man föredragit att lägga gator och bebyggelse på högre belägen fast mark medan fiske- och handelsaktiviteter mera sökt sig till havets närhet och de tidvis sank strandängarna.

Högre belägen mark erbjöds framförallt väster om ån, ovanför Litorinastrandvallens markanta sluttning norr om Långgatan. Mariakyrkan kom att uppföras invid det högsta partiet på den sandiga höjdpåsen (Fig. 5).

Öster om ån fanns också ett sandigt, men lägre höjdparti. Till största delen låg detta utanför själva stadsområdet, men Nicolaikyrkan kom att få sin plats på dess sydvästra sluttning. Under medeltidens lopp tillkom här, men utanför stadsområdet vid infartsvägen, ett spetälskehospital.¹⁷ Alldeles norr om det östra höjdpartiet och norr om ån låg den förut omtalade

borgen på en flack höjd omgiven av sankare marker (Fig. 5).

Det har tidigare antagits att gatunätets skelett, de enkla färdlederna, skulle motsvara nuvarande L:a Västergatan, L:a Norregatan, L:a Östergatan samt Klostergatan med dess förgreningar i Klostergränd (f.d. Snefwergränd) – L:a Strandgatan och Teppgränd – Tvärgränd/Trängsund – Stickgatan (Tesch & Wihlborg 1981 s. 19, 26) (Fig. 5). Dessvärre inrymmer det arkeologiska materialet endast ett fåtal exempel på undersökta äldre gatubeläggningar, vilket ju är en nödvändig förutsättning för att kunna styrka detta antagande. Detta förhållande beror till stor del på att det gjorts så få arkeologiska undersökningar i samband med dragningar av ledningsschakt (Fig. 12).

I och med att det nuvarande gatusystemet i stora drag överensstämmer med det medeltida framkommer det sällan några gatubeläggningar vid arkeologiska undersökningar inne på kvartersmark. Och även om stenläggningar är en vanligt förekommande anläggningstyp här, så kan det p.g.a. allt för små utgrävningsytor vara svårt att avgöra funktionen – gata, gårds-

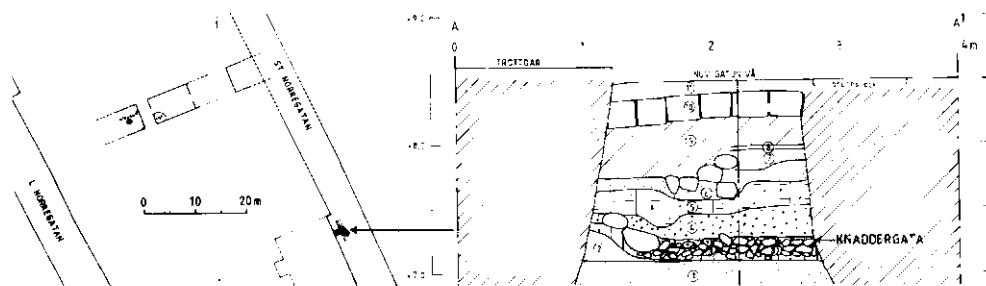

Fig. 13. Plan och profil arkeologisk undersökning 1981 av en knaddergata från 1200/1300-tal St. Norregatan. Plan utvisar också läget för en rad huslämningar från 1200/1300-tal i kv. Lovisa undersökta 1979.

plan eller golv? Förutom den ovan omtalade broläggningen av trä utmed Långgatan, har de äldre gatulämningar som framkommit varit stenlagda. I det äldsta skedet s.k. knaddergator; ett utlagt men ej satt lager av klappersten med inslag av tegelbrockor och annat avfall.

Fem av sju arkeologiska observationer vad gäller tidigare påträffade äldre gatulämningar finns endast omnämnda i tidningsnotiser och utan datering. De resterande två regelrätta undersökningarna härrör från St. Östergatan och Tvärgränd, varav den första ungefärligen daterats till 1300-tal och den andra som fanns i två skikt till 1200/1300-tal respektive 1400-tal (Andersson 1972 s. 18, 24). Den framkomna biten av St. Östergatan sluttade kraftigt ner mot det sankta området vid den dåvarande åmynningen och hamnviken varför L:a Östergatan ur topografisk synpunkt kan ha varit en lämpligare färdled under det äldsta skedet, när det gällde att ta sig över ån på det hållet. I Tvärgränd framkom också en rad av större stenar, som skulle kunna ha utgjort fundament till en brygga eller en pir ut i den äldsta hamnviken (Fig. 5).

Det tidsmässiga förhållandet mellan Västergatorna kan belysas utifrån arkeologiska undersökningar i kvarteren Pernilla och Petronella, företagna 1967–68 re-

spektive 1971. Utmed L:a Västergatan framkom lämningar efter bebyggelse från 1200-talet och framåt. Vid St. Västergatan hade det däremot funnits ett alkärr under medeltiden och här hade därför inte funnits någon bebyggelse förrän tidigast på 1500-talet (Andersson 1972 s. 26 ff).

I L:a Norregatan är förekomsten av en äldre stenläggning endast belagd genom en tidningsnotis. Vid de arkeologiska undersökningarna 1979 för Arbetsförmedlingens nybygge i kv. Lovisa mellan L:a och St. Norregatan framkom bl.a. en räkka huslämningar från 1200/1300-talet. Det verkade då som om ett av dessa hus skulle ha sträckt sig ut över den nuvarande St. Norregatans sträckning (Fig. 13). Det bör ändå under äldre medeltid funnits ett något förskjutet bakstråde här mellan de antagna huvudgatorna L:a Norregatan och Klostergatan (Fig. 5).

Mot slutet av medeltiden kallas St. Norregatan för stadens adelgata d.v.s. huvudgata. Här uppfördes i början av 1500-talet det s.k. Brahehuset och den norra infarten via Norrport förlades hit.

1981 gjordes en begränsad arkeologisk undersökning i södra delen av St. Norregatan. Härvid framkom kanten av en knaddergata (Fig. 13). Visserligen påträffades bara en keramikskärva, men knaddergatorna har ju tidigare visat sig tillhöra

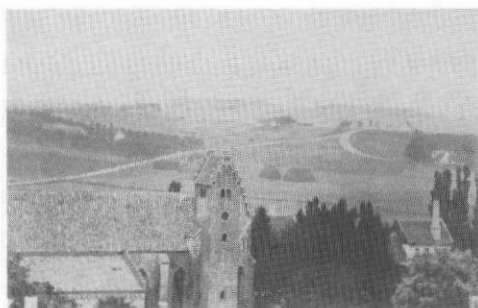

Fig. 14. Utsikt från Ystad mot Öja, där vägarna från Norr- och Österport strålar samman. I förgrunden klosterkyrkan. Foto ca 1870. (Ystad museums fotoarkiv)

stadens äldsta skede, vilket inte heller skärvan motsade. Det är alltså ännu för tidigt att kunna utpeka vilken av Norregatorna, som skulle vara den äldsta.

Med tanke på hur naturligt Klostergatan följer åns krokar och svängar har den länge ansetts vara en av de äldsta gatu-sträckningarna. Även klostrets grundläggning vid 1200-talets mitt anses vara en indikation på detta. Franciskanerna eller de s.k. gråbröderna tillhörde en tiggarrorden, som även drev härbärgen, och som därför brukade förlägga sina kloster i utkanten av redan existerande stadsbildningar vid någon av de viktigaste in- och utfartsvägarna (Kraft 1956 s. 26, 48).

På en rekonstruktionskarta över det äldsta Ystad vid 1200-talets början, med bl.a. de äldsta färdelederna inlagda, antages att Klostergatan skulle ha svängt av åt nordöst i stället för rakt mot nordnordväst som

idag och på de äldsta kartorna. Att gatan naturligare följt åns lopp och i en jämn båg knutit an till vägen mot Öja och St. Herrestad, nuvarande Kristianstadvägen, och som i sin tur förde vidare mot Tryde eller mot Ystadslätten och St. Köpinge (Tesch & Wihlborg 1981 s. 19) (Fig 14).

Denna hypotes kunde snabbt bekräftas vid den mest omfattande av 1981 års arkeologiska uppdrag i Ystad alldeles nordost om klostret. Utmed Klostergatan framkom äldre gatubeläggningar i tre skikt (I–III), 1,0–1,5 meter under den nuvarande gatunivån (Fig. 15).

I. Den äldsta från 1200/1300-talet utgjordes av en kompakt knadderyta (Fig.16). I knadderytan ingick också rikligt med bitar av bygg-, tak- och formtegel, slaggbottenkakor samt djurben av slaktkaraktär. Ett långsträckt något högre parti tolkades som en mittren. Eftersom gatubeläggningens hela bredd inte var med i schaktet beräknades denna med utgångspunkt från mittrenen och den östra kanten till så pass mycket som 8 meter. Idag är gatans bredd 4,5 m, inklusive trottoaren 7 m. Vid den kompletterande undersökningen 1982 gavs det tillfälle att följa beläggningen under trottoaren utanför det ursprungliga schaktet. I norra kanten mot Hospitalsgatan kunde knaddergatans bredd nu uppmätas till minst 11 meter. Möjligtvis kan det vid mätningenslinjen vara fråga om ett vägskilje eller en gatukorsning. Men att gatan har haft en betydande bredd i sitt äldsta skede är ingen tvekan om (Fig. 17).

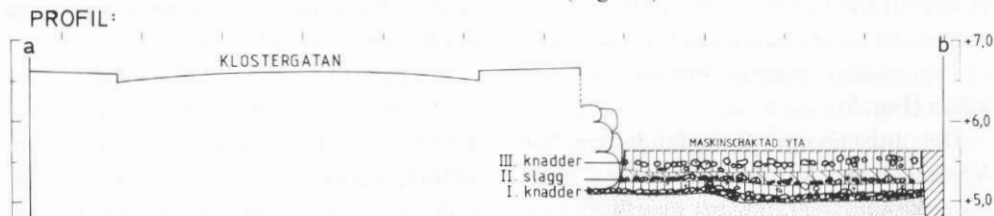

Fig. 15. profil a–b över nuvarande Klostergatan och dess föregångare (I–III). Profilens läge se fig. 1b.

Fig. 16. Den äldsta knadder-
gatan (I) i Klostergatan.
Observera hur den svänger
av från den nuvarande.
Foto från
norr av Kurt Ivarsson, Ystad.

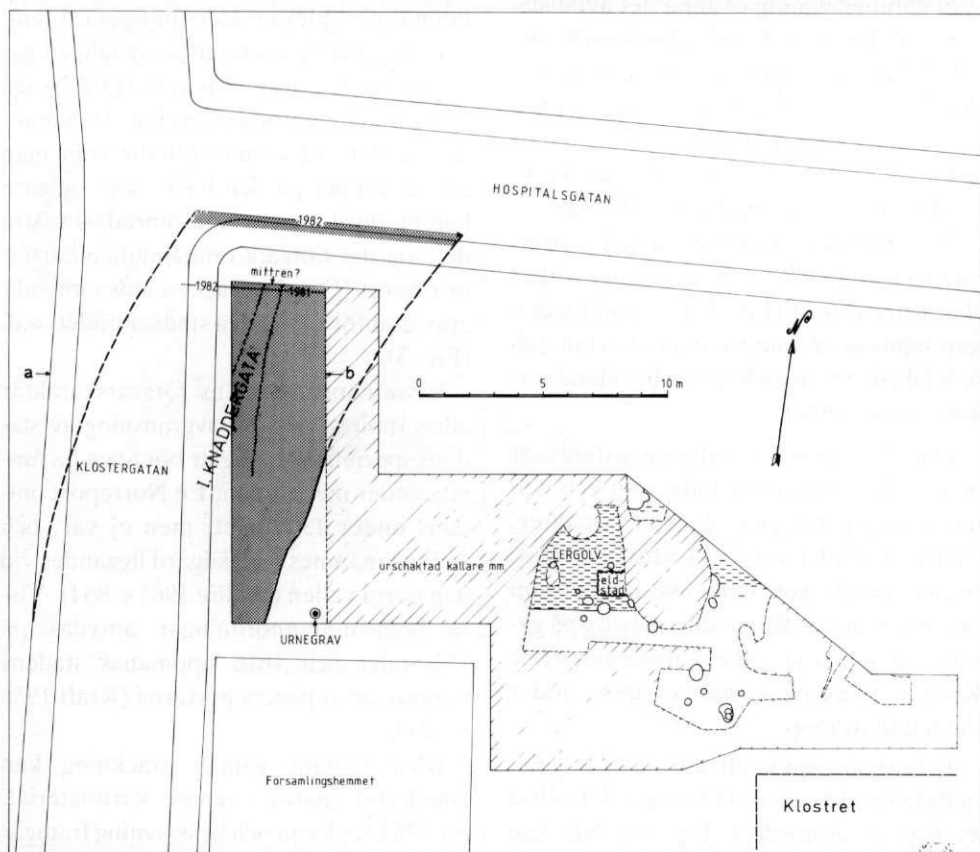

Fig. 17. De arkeologiska undersökningarna i kv. Yngve norra vid Klostergatan 1981–82. Planritningen visar
de bevarade resterna av den äldsta knaddergatan (I) och en byggnad med lergolv och eldstad från 12/1300-tal.

Knadderytan hade svagt karaktären av hålväg, d.v.s. att den låg något ner i den sterila bottensanden. Kanske är det så att gatans ursprung är en hålväg utan beläggning, den första enkla färdeleden. En hålväg uppkommer ganska snart i den relativt lösa sanden, upptrampad av både apostelhästar och vanliga hästar och uppkörd av släpor och enstaka kärror. I och med att Ystad fick en stadigvarande befolkning vid 1200-talets mitt har den ökade »trafiken» skapat ett behov av en stenlagd väg eller gata. Även den lilla gatustump som framkom i St. Norregatan hade samma hålvägskaraktär (Fig. 13).¹⁸

II. Omkring år 1400 påfördes ett lager slaggbottenkakor, minst 10 à 15 liter m², som gatubeläggning ovanpå det avfallslager, som hunnit avlagras på den underliggande knadderytan (Fig. 15). Slaggmängderna tyder på att det funnits någon form av smedja i närheten, bland fynden fanns också ämnesjärn. Sådana eldfarliga verksamheter låg ofta i städernas utkanter.

III. I mitten av 1400-talet anlades ytterligare en knadderyta, men som det verkar slarvigare utförd (Fig. 15). Bland fynden kan nämnas en mindre mängd avfall och halvfabrikat från en ben och hornhantverkarens verksamhet.

Om det funnits ytterligare gatunivåer mellan den översta knadderytan och den nuvarande gatan gick ej att utröna eftersom lagerföljden var förstörd av 1800-talsbyggnationen. Som helhet verkar det som om man lagt ner allt mindre omsorg på gatubeläggningarna, vilket kanske avspeglar Klosterгатans avtagande betydelse under medeltidens lopp.

För att återvända till den äldsta högmedeltida knadderytan (I) svänger den alltså kraftigt av åt nordöst (Fig. 17). När kan man i så fall tänka sig att sträckningen reglerats till den nuvarande, en sträckning

som redan är ett faktum på den äldsta kartan från 1650-talet (Fig. 2). Svaret på den frågan får Baeijer delvis stå för:

»Utj Konung Christian 4des tjd utstakades Stadens storlek medelst 3^{ne} stycken grundmurade och hvalfde Portar, hvilka altsedan utgiordt dess rymd; af dessa portar jemte utsatte Stenar tycks det varit ämnat till en mur kring Staden, med dessa Stenar hafua sedermera blifuit osynlige och kanhända till annat behof nyttjade» ([1973 s. 6]).

Ystads befästning var ett led i Christian IV:s försvarsprogram beslutat år 1624, men som också framgår av Baeijers skildring så genomfördes den aldrig helt (Book 1973 s. 18). Det viktiga i detta sammanhang är dock att den norra infarten förlades till St. Norregatan, medan Klosterгатan närmast blev en återvändsgata. I samband med detta reglerades antagligen gatan så att den anslöt vinkelrätt till Norra Vallgatan innanför vallen (Fig. 3). Sannolikt är det vid samma tillfälle som man ändrar loppet på den bäck, som tidigare kan ha flutit genom stadsområdets västra del, via det tidigare omnämnda alkärret, ut i havet (Fig. 5). Bäckens leds i en vallgrav utanför det västra stadsområdets vall (Fig. 3).

Vissa anordningar av försvarskaraktär eller åtminstone som avgränsning av stadens speciella rättsregler bör även ha funnits under medeltiden. En Norreport omtalas under 1300-talet, men ej var, och 1574 omnämnes en trädgård liggandes vid den norra vallen (Wallin 1961 s. 86 f). Vissa befästningsanordningar antydast på 1520-talet och 1616 uppmanas stadens borgare att reparera portarna (Kraft 1956 s. 121).

Klosterгатans gamla sträckning kan emellertid spåras i senare kartmaterial. Av 1753 års karta och beskrivning framgår att söder om det obebyggda undersökningsområdet (tomt nr 247 – trädgård) låg

Fig. 18. Klostergatan mot norr. Längst t.h. syns gaveln till klostrets porthus. Hörnhuset mot platsen framför klosterkyrkan, på 1700-talet Lars Hedenskougs gård, visar Klostergatans medeltida orientering som den framgick av undersökningen. Gården revs år 1901. (Ystad museums fotoarkiv).

handlanden Lars Hedenskougs fyrlängade gård (tomt nr 246). Gårdens orientering utmed Klostergatan ansluter mycket väl till den äldsta knadderгатans sträck-

ning (Fig. 3 och 18). I den södra längans vägg ingick för övrigt rester av en äldre tegelbyggnad med bl. a. en profilerad portal, som Karin Andersson tolkat som klostrets

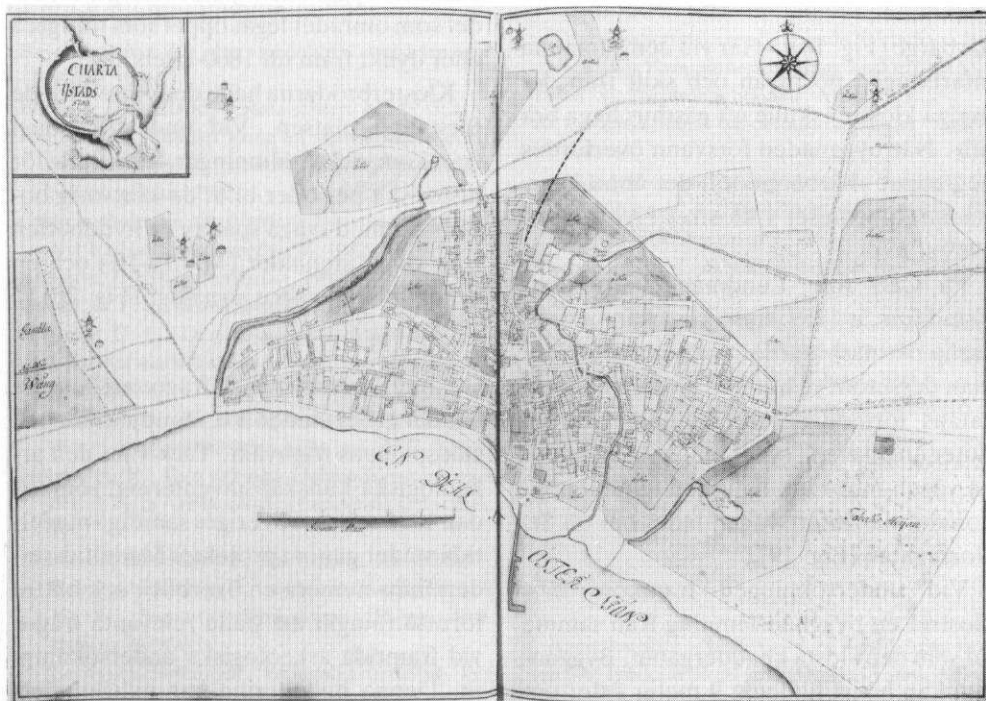

Fig. 19. Carl Joh. Lundmans karta över Ystad år 1759. Klostergatans rekonstruerade medeltida sträckning (streckad linje) från Lars Hedenskougs gård till »vägknyck». (Kungliga Biblioteket, Stockholm).

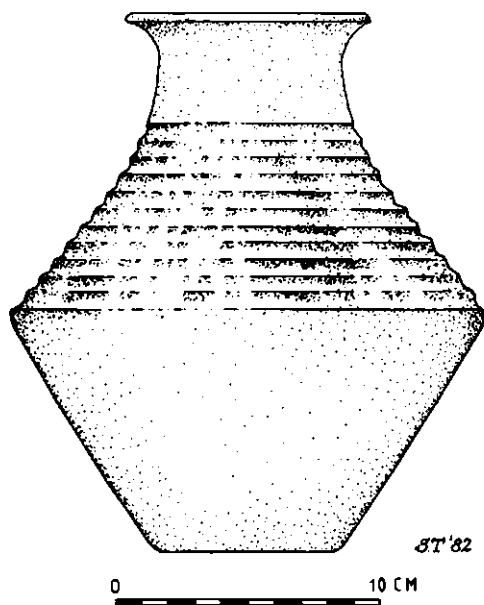

Fig. 20. Gravurna, yngre järnålder (folkvandringstid 400–550 e.kr.f.).

härbarge (Fig. 18). »Här vid den allmänna infartsvägen norrifrån och skilt från det övriga klostret skulle ett gästhus ligga bra till». När byggnaden försvann överfördes begreppet »härbarge» till det ännu kvarstående porthuset i klostret (Andersson 1969 s. 33).

På Carl Joh. Lundmans karta över Ystad från år 1759, som också har med vägarna närmast utanför stadsområdet, kan man dessutom se hur den äldsta knadderгатans förmodade förlängning naturligt sluter an till en till synes omotiverad knyck på vägen mot Öja. Knycken kan ha uppkommit när infartsvägen lades om till St. Norregatan (Fig. 19).

Vid undersökningen framkom mot klostret en byggnadslämning från samma tid som den äldsta knadderгатan. Byggnaden kan högst ha legat 9 meter öster om gatan. Tyvärr var det mellanliggande området stört i sambandet med uppförandet

av 1800-talsfastigheten. Lämningarna utgjordes av ett lergolv med en eldstad, som var täckt med ett tunt lager lera av samma slag som i golvet och delvis rödbränt. Av väggarna fanns inga spår, möjligtvis kan några stolphål ha haft med den bärande konstruktionen att göra (Fig. 17). Fynden bl.a. en bultlåsnöckel, kunde inte säga något om byggnadens funktion. Men av eldstaden att döma bör den ha fungerat som bostadshus. De påträffade avfallsbenen var också av helt annat slag än på gatan; små benbitar från köttiga delar och även fiskben, med andra ord matrester. Byggnaden låg endast 7 meter från den omkring år 1400 fullt uthygda fyrlängade klosteranläggningens nordvästra hörn.¹⁹ Det är därför inte otänkbart att den utgjort en av munkarnas bostäder under det äldsta skedet då man koncentrerade byggnadsivern på klosterkyrkans uppförande. Efter att byggnaden tjänat färdigt, verkar det som området legat öppet som trädgård eller dylikt fram till 1800-talets slut.

Klosterbröderna hade dock inte varit de första på platsen. Vid undersökningen framkom också lämningar från flera förhistoriska perioder bl.a. en kortvarig bostättning med svaga spår av en hyddbotten från yngre stenålder (MN II–III) och en urnegrav från yngre järnålder (Fig. 20).²⁰

Ännu återstår många frågor att besvara när det gäller staden Ystads uppkomst och stadsplanens framväxt. Tack vare den arkeologiska kunskapsinventering, som sedan 1975 utförts i Sveriges samtliga medeltida städer genom projektet Medeltidsstaden finns numera en överblick och bättre förutsättningar att ställa relevanta frågor vid framtida arkeologiska undersökningar. Denna inventering har nyligen slutförts för Ystads del. Förhoppningsvis framgår det av denna artikel att man just

med denna bakgrund har större möjligheter att, trots mycket begränsade undersökningsytor, nå fördjupade kunskaper om våra städers äldsta historia. Samtidigt uppkommer nya frågeställningar, av vilka en del kanske aldrig kan lösas på arkeologisk väg p.g.a. dåliga bevaringsförhållanden, urschaktade kulturlager och inte minst avsaknaden av större undersökningsytor eller p.g.a. att många mänskliga aktiviteter inte avsätter spår i jorden.

Litteratur

- Alm, J.; Båge. KL bd 2. 1957.
- Andersson, K., Gråbrödraklostret i Ystad. Ale 1969:1.
- Begynnande stadsarkeologi i Ystad. De Ystadio – Ystads Fornminnesförening årsskrift XVII 1972.
- Baeijer, G. H., Beskrifning öfver Staden Ystad år 1793. Ystads Fornminnesförenings skrift nr X 1965.
- Bevarandeplan för den medeltida stadskärnan i Ystad. 1981.
- Book, T., Skånelands befästa städer. Ale 1973:2.
- Brattberg, S., Studier kring en skånsk köpingeort. Seminarieuppsats (stencil), inst. för medeltidsarkeologi Lund 1982.
- Crumlin-Pedersen, O., Vierft og havn omkring 1100. Nyt fra Nationalmuseet nr 16. 1982.
- Eriksson, H., Skåneområdet. 1980.
- Gallén, J., Franciskankloster. KL bd 4. 1959.
- Hagberg, U.-E., Den förhistoriska kalmarbygden. I Kalmar stads historia I. (red. Ingrid Hammarström), 1979.
- Hellerup Madsen, E., Salt og salthandel i østersøområdet i tidlig middelalder. Hikuin 3 1977.
- Holmberg, R., Den skånska Öresundskustens medeltid. Acta Archaeologica Lundensia series in 8. 1977.
- Jacobsson, B., Medeltid i Simrishamn. Ale 1975:2.
- Bebyggelselämningar, medeltid, tomterna 11–18. kv. Sumaros, Simrishamn, Skåne. Raä rapport 1979(a).
- Bebyggelselämningar, vikingatid-medeltid, kv. Ålen, Simrishamn, Skåne. Raä rapport 1979(b).
- Jönsson, A., Brag, H., Hemberg, E., m.fl., Gamla och nya Ystad i ord och bild. 1912.
- Kjellberg, S. T., Skånska medeltidsfästen. En översikt. Kulturens årsbok 1969.
- Kousgård Sørensen, J., Danske bebyggelsenavne på -sted. 1958.
- Kraft, S., Ystads historia I. Den danska tiden. 1956.
- KL=Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid.
- Liebgott, N.-K., Telt, hytte, bod. Strejflys over Danmarks bygningskultur. festschrift till Harald Langberg 1979.
- Linné, C. von, Skånska resan år 1749. Utg. av von Sydow 1977.
- Majewski, J., Gatunätets utveckling i fyra stadskärnor. Svensk geografisk årsbok 1971.
- Medusa, svensk tidskrift för antiken 1981:3.
- Ohlsson, T., The Löddeköpinge Investigation II. The Northern Part of the Village Area. Meddelanden från Lunds universitets historiska museum 1979–1980.
- Rydbeck, O., Skanörs borg. 1935.
- Sandblad, N. G., Skånsk stadsplanekonst och stadsarkitektur intill 1658. Skånsk senmedeltid och renässans 2. 1949.
- Stenholm, L., Lerbottnar till helysning. Ale 1981:2.
- Strindberg, A., Inferno. 1897.
- Strömberg, M., En kustby i Ystad – före stadens uppkomst. Ystads Fornminnesförenings årsskrift XXIII. 1978.
- Var kustbon fiskare eller bonde? Ystadiana 1980 – Ystads Fornminnesförenings årsskrift XXV.
- Tesch, S., Fortidens bopålar. Ale 1979:3.
- En smakfråga? Medeltidsarkeologisk tidskrift 1981:1.
- Ystad. Projektet Medeltidsstaden (manus).
- & Wihlborg, A., Medeltidsstaden – Ystad. Raä UV-Syds skriftserie nr 2. 1981.
- Thomasson, S. T., Ystad, famntagat mellan forntid – framtid. 1966.
- Wallin, C., Sankta Birgittas kapell i Ystad. Kring en märklig stiftelse, en omdebatterad stadsplan och ett autentiskt »Karl XII-hus». 1961.
- Wallin, L., Lerbottnar – återigen. Medeltidsarkeologisk tidskrift 1981:3–4.
- Vensild, H., De middelalderlige fiskerboder ved vore kyster. Fra Bornholms Museum 1980.

Noter

¹ Även den siste yrkesfiskaren på heltid Agne Persson (40) funderar på att ge upp fisket i Ystad. Allt enligt en artikel »Nu har Ystads siste fiskare siktat bättre vatten», i Sydskåne, Skånska Dagbladets specialtidning för Ystad m.fl. orter våren 1982.

² Förslag till ny stadsplan för Ystad framlades 1908, men avlogs efter en häftig debatt. Denna hade nämligen inneburit en rätvinklig reglering för stora delar av gatunätet och nedrivning av äldre bebyggelse utmed dessa gator. Dock uppfördes under en period av ekonomiskt uppsving 1880–1915 en rad »storstadspalats» som bröt mot stadens tidigare låga profil (Ystad bevarandeplan 1981). Till denna typ av byggnation hörde vanligtvis en källarvåning. Härvid gick omfattande delar av det medeltida kulturlagret till spillo. Enstaka tidningsnotiser och lösfynd är den enda arkeologiska dokumentationen från denna tid. Med början i »rekordåren» har även under de senaste 25 åren skett omfattande urschaktningar, bl.a. underjordiska garage, utan arkeologisk dokumentation (Tesch & Wihlborg 1981 s. 2 ff).

³ Jämför med ord som *bo-stad* eller *ortnamn* som *Söve-stad*.

⁴ Öja by 3 kilometer nordöst om Ystads centrum. Flera forskare har tidigare med denna tolkning i bakfickan föreslagit Öja som en föregångare till Ystad.

⁵ Staven i de medeltida lång(pil)bågarna tillverkades företrädesvis av idgran, ask eller alm (Alm, J., uppslagsordet *Båge* i Kulturhistoriskt lexikon för nordisk medeltid, bd 2, sp. 460).

⁶ Arkivarie Göran Hallberg, Dialekt och ortnamnsarkivet i Lund tackas för uppgifterna om ortnamnet Ystad.

⁷ Rekonstruktionen har gjorts av artikelförfattaren i samband med inventeringsarbetet för projektet Medeltidsstaden. Rapporten föreligger dock ännu bara manuskript.

⁸ Borgen är aldrig omnämnd i medeltida skriftligt källmaterial. Sannolikt har den förstörts redan under 1300-talet. Som ett tecken på adelns stigande makt förpliktade sig Kristoffer II i sin kungaförsäkran år 1320 att nedriva alla kronans nya fästen. Och Valdemar III utfäste sig senare att nedbryta alla kungliga fästen i Skåne förutom Helsingborg och Skanör (Kjellberg 1969 s. 162). Om dessa åtgärder utfördes i Ystad vet vi inte. Det kan också ha skett i samband med Albrekt av Mecklenburgs strandhugg 1368. Baeijer beskriver platsen som »... en fyrkantig uphögd plan, som haft en graf omkring sig, hvilken bär namn af Slotts-backen, och hålles före at der stådt et Slott; man har vjd grävande funnit stycken af murar i negden, som bevitna antingen dess rudera eller at andra hus derstädes varit bygda, ...» ([1793 s. 7]). Sedan dess har brutits hundratals lass med sten och grus för utfyllnadsarbeten i staden, samt utplanats och bebyggt. Av de sorgliga resterna skedde en första liten arkeologisk undersökning 1927 och under

åren 1979–81 har flera schakt dragits genom vallgraven.

⁹ S:t Nicolai är inte känd i skriftligt källmaterial förrän 1452. År 1572 gav Fredrik II borgarna rätt att nedbryta kyrkan för att använda byggnadsmaterialet till återbyggnaden av rådhuset som svenskarna nedbränt tre år tidigare (Wallin 1961 s. 67 f). Lämningarna av S:t Nicolai har aldrig undersökts arkeologiskt, men vid schaktningsarbeten har rester av tegelmurar och skelett observerats. Gravarnas utbredning tyder på att kyrkogårdsarealen varit lika omfattande som Mariakyrkans och nästan täckt hela kv. Adolf. Kyrkogårdens omfattning talar för en tidig datering av S:t Nicolai.

¹⁰ Byggnaden uppfördes vid sekelskiftet som privatpalats för Jacob Lachmann, direktör för sockerbruket, och köptes av Postverket 1922 (Ystad bevaringsplan 1981 s. 97). Vid grundgrävningen framkom enligt tidningsnotiser; en mur och en stenläggning samt under denna 3 bröstharnesk, handskar samt ett stort antal ben av hästar som troligtvis utsatts för eld (Malmö Tidning 27.1. Lunds Dagblad 30.1.1900). Sannolikt är det frågan om spår från de krigiska förvecklingarna med svenskarna under 1500- och 1600-talen.

¹¹ I april 1982 i södra delen av kv. Hedvig (Fig. 5).

¹² Under 1981–82 har det också förts en debatt om lerbottnarnas funktion i META (Medeltidsarkeologisk tidskrift). Med inlägg av Leif Stenholm, Sten Tesch, Lasse Wallin och Ronnie Liljegren.

¹³ Bengt Jacobsson tackas för upplysningar om grävningens resultat.

¹⁴ Benmaterialet har ännu inte analyserats av osteologisk expertis.

¹⁵ Tran är allt flytande fett som kan utvinnas ur fisk och sjödäggdjur.

¹⁶ Här inte plats att närmare gå in på alla de förslag som framlagts vad gäller stadsplanens framväxt, bebyggelsens utbredning och ålder och därmed sammanhängande frågor samt den livliga diskussion som förts. Intresserade hänvisas till Andersson, K. 1972 och den kommande rapporten om Ystad inom projektet Medeltidsstaden och där anförd litteratur.

¹⁷ Spetälskehospitalet, S:t Jörgen kapell och hospital, omnämnes i skriftligt källmaterial först år 1410 (Wallin 1961 s. 87). Vid nedläggning av gasledning år 1897 påträffades grundmurar och skelett. Byggnadsresterna undersöktes två år senare av sedermera hovrättsrådet Grönwall. En 13,8×15 m stor byggnad med grundmurar av natursten och väggar av tegel i munkförband, dokumenterades.

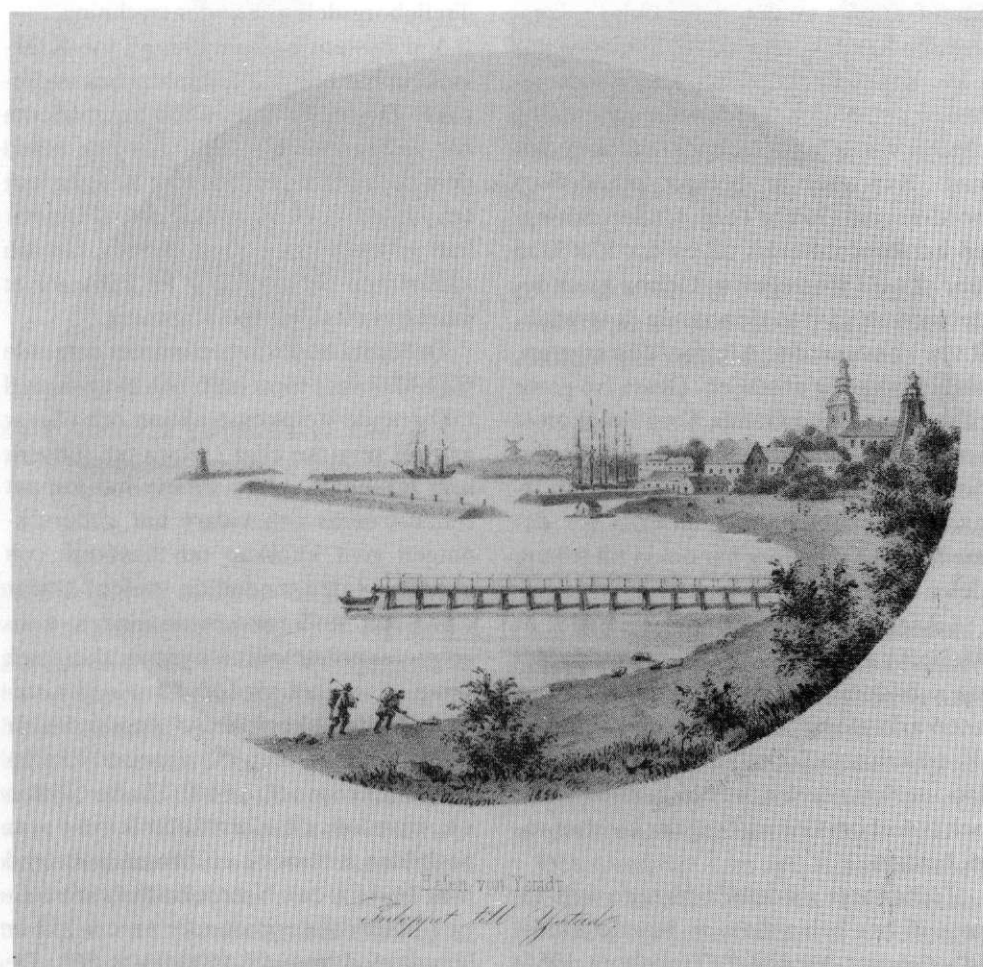
¹⁸ Vid en mindre undersökning i maj 1982, i samband med schaktning för en ny dagvattenbrunn,

framkom en äldsta gatubeläggning (knadder) 0,85 m under den nuvarande gatunivån i Teppgränd. Inga daterade fynd påträffades, men det har tidigare antagits att Teppgränd utgjort en av den äldsta Kloster-gatans förgreningar ner mot stranden (Fig. 5).

¹⁹ Klostrets byggnadshistoria och de omfattande utgrävningar som gjorts har beskrivits utförligt av

Evald Gustafsson i Sydsvenska Dagbladets årsbok 1968 och av Karin Andersson i Ale nr 1 1969.

²⁰ Överhuvudtaget är det inte ovanligt att man vid arkeologiska undersökningar i Ystads innerstad påträffar enstaka förhistoriska eldstäder. Sannolikt spår av tillfälliga fiskeutflykter från omlandet till åmynningen.

Dolk och hus i Trelleborg

Som framgått av den del artiklar i dagspressen har arkeologiska undersökningar i kv. Kråkvinkeln pågått under sensommaren och hösten. Undersökningarna beräknas vara slutförda under januari månad. Kvarteret är beläget omedelbart nordväst om Gamla Torg. Undersökningen har koncentrerats till en c:a 30×50 m stor yta vid Norregatan. Denna gatan leder vinkelrätt från den gamla kustvägen, d.v.s. nuvarande Algatan/Västergatan, förbi kyrkan ut ur staden. Dessa två gator tillsammans med Gamla Torg i vägkorset anses vara de äldsta delarna av Trelleborgs gatunät. Övriga delar av det nuvarande gatunätet inom gränserna för det medeltida Trelleborg har också till största delen medeltida ursprung.

Liksom i många andra skånestäder är Meijers kartor från 1600-talets mitt de äldsta avbildningarna av gatunätet. Ett stort antal arkeologiska undersökningar har tidigare utförts i Trelleborg men de har nästan uteslutande berört det kvarter söder och sydost om Gamla Torg där klostret varit beläget.

Trelleborgs medeltida historia och topografi har behandlats av Harald Lindal (Trelleborgs Medeltid, Trelleborg 1955)

och nu senast av Bengt Jacobsson i Projektet Medeltidsstadens skriftserie där Trelleborgsdelen är under tryckning.

Vid höstens undersökning i kv. Kråkvinkeln har bl.a. ett femtontal hus undersökts. De yngsta undersökta byggnaderna har raserats under 1600-talet och bland dem befinner sig ett hus som troligen haft två våningar och murad källare. Huset har haft gaveln vettande mot Norregatan och källartrapp på baksidan. På källargolvet påträffas ett tiotal 1600-talsmynt.

De äldsta husen är preliminärt daterade till 1300-talets förra hälft och byggda med takbärande stolpkonstruktion och väggar av tunt resvirke eller i några fall flätverk som lerklinats. Flera tomter har kunnat rekonstrueras och vidare har undersökningen givit kunskap om hantverk och ekonomi i den medeltida staden. Under den sista undersökningsmånaden koncentreras arbetet till ett byggnadskomplex kring en stensatt gård 30–40 m in i kvarteret. Byggnadskomplexets yngsta fas är från 1500-talet men bebyggelsen kan ha etablerats redan före 1400. Skaftet till den s.k. njurdolk eller testikeldolk som syns på bilden hittades i en brunn med fynd från 14–1500-tal. Njurdolkarna var vanliga i nordvästeuropa under en c:a 250 år lång period fram till 1500-talets mitt. De

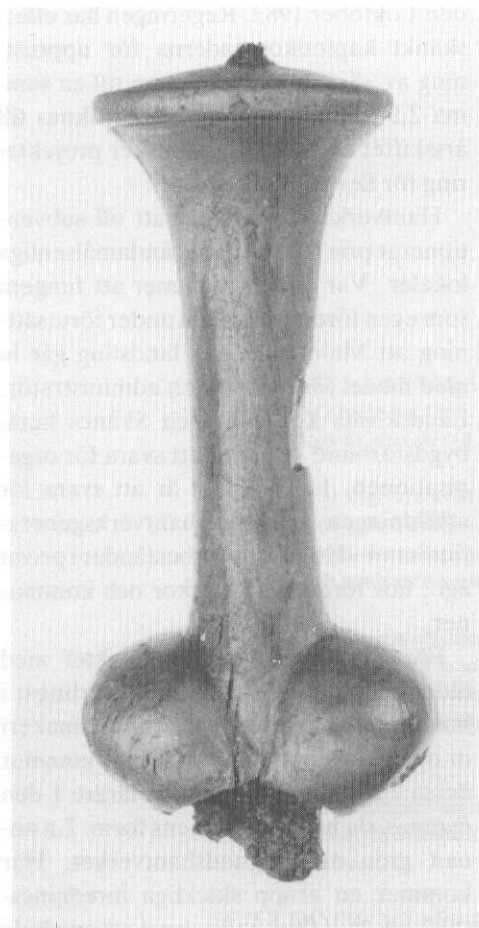

Fig. 1. Skaft till s.k. njurdolk från kv. Kråkvinkeln i Trelleborg.

var stickvapen använda vid jakt eller för avlivning av motståndare i strid. Det enegiga spetsiga bladet fann lätt väg genom harnesk och pansar. Dolktypen bars av både stridsmän och »civila» antingen vid bältet på höger sida eller också mitt fram under buken, kanske för att ytterligare understryka fallossymboliken. Skaftets naturalistiska utseende och dess likhet med den dolk som bärs av Valdemar Atterdag på en kalkmålning från tiden strax efter 1375 i Næstverds Sankt Peters kyrka

Fig. 2. Från utgrävningarna i kv. Kråkvinkeln.

gör en datering till 1300-talets senare del eller början av 1400-talet. Yngre dolkar är vanligen mer stiliserade.

Lasse Wallin

En kobensgåta i Halmstad

I kv. Brovakten, i det centrala Halmstad, som grävdes ut av medeltidsarkeologer våren 1982 hittades två falangben av nötkreatur som var fyllda med järn.

Det ena hade ett hål upptill där en järntånge var insatt, det andra hade utbörningar även på sidorna.

Det förefaller som om benen använts till skaft, men till vad? Har någon annan grävande institution någon erfarenhet av liknande fynd? Och vad kan hålen, som

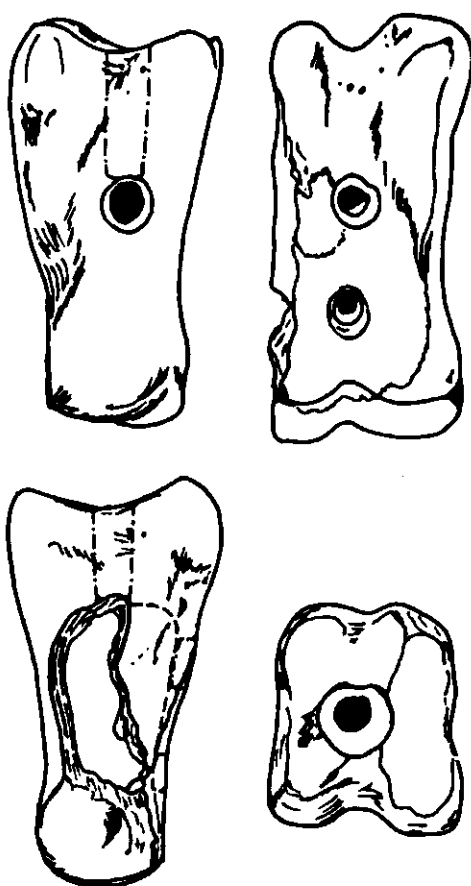

Fig. 1. Kobenet från Halmstad.

bara finns på det ena benet ha haft för funktion.

Karin Augustsson

Skånehantverk på Landskrona Citadell

Efter mångårigt utredningsarbete ser det ut som om ett hantverkscentrum på Landskrona Citadell skulle kunna starta

den 1 oktober 1983. Regeringen har efterskänkt kapitalkostnaderna för upprustning av »Sjukhuslängan» upp till en summa 2,9 miljoner. Byggstart beräknas till årsskiftet och under våren sker projektering för fler byggnader.

Hantverkarna kommer att till subventionerat pris få hyra ljusa, ändamålsenliga lokaler. Var och en kommer att fungera som egen företagare, men under förutsättning att Malmöhus läns landsting går in med medel för hjälp av en administratör. Landskrona kommun och Skånes hembygdsförbund kommer att svara för organisationen. Huvudsyftet är att svara för utbildningen av en ny hantverksgeneration samt vårda föremålsbeståndet i privat ägo, hos föreningar, kyrkor och kommuner.

För närvarande knyts kontakter med äldre mästare villiga att utbilda lärlingar i bokbinderi, tapetseraryrket, sadelmakeri m.m. Efter avslutad skolning kommer dessa i sin tur fungera som lärare i den gymnasiala hantverkslinjens form. En annan gren är byggnadshantverket. Här kommer en grupp skickliga inredningsnickare från Öresundsvarvet att omskola sig för att bli specialister på fönsterrenovering. Efter uppnådd kompetens kommer också detta lag att i sin tur svara för utbildning.

Såsom en bieffekt av utredningen har idén om ett vandrarhem i fångtornet uppstått. Här skulle i befintliga celler övernattningsmöjligheter kunna anordnas för kortkurser i vård och bevaring under höst och vår. Under sommaren nyttjas samma lokal för regelrätt vandrarhemsverksamhet.

Margareta Alin

DE SKÅNSKA LANDSKAPENS HISTORISKA OCH ARKEOLOGISKA FÖRENING bildades 1866. Föreningen är en samlingspunkt för en historiskt och arkeologiskt intresserad allmänhet.

Föreningen är utgivare av **ALE**, historisk tidskrift för Skåneland, som utkommer med fyra häften årligen. Tidskriften utges med bidrag från statens humanistisk-samhällsvetenskapliga forskningsråd. Brev och manus till redaktionen adresseras till landsantikvarie Dag Widholm, Kungsgatan 2 C, 223 50 LUND.

Medlem i föreningen erhåller tidskriften kostnadsfritt.

Årsavgiften, 35:- kr (fr.o.m. 1983 40:- kr), kan insättas på postgirokonto nr 24 68 31-2. De skånska landskapens historiska och arkeologiska förening.

Adress till föreningens skattmästare, Allan Persson: Karhögstorg 4 A, 223 55 LUND.

Äldre häften av tidigare utgivna tidskrifter kan beställas hos föreningens sekreterare, forskningsassistent Sten Skansjö, Skolrådsvägen 3, 223 67 Lund eller hos skattmästaren.

EFTERTRYCK, helt eller delvis medges endast efter redaktionens särskilda tillstånd.

Föreningens styrelse:

Länsantikvarie Carin Bunte, Malmö, ordf., museichef Torkel Friksson, Helsingborg, v.ordf., fil. mag. Sten Skansjö, Lund, sekr., arkivarie Anders Persson, Lund, v.sekr., fil. kand. Allan Persson, Lund, skattmästare samt professor Nils-Arvid Bringéus, Lund, professor Erik Cinthio, Lund, professor Bertil Ejder, Lund, byråchef Evald Gustafsson, Sthlm, överstelöjtn. Sven Hedin, Ystad, fil. lic. Lars-Göran Kindström, Helsingborg, t.f. landsantikvarie Anna-Christina Meurling, Lund, antikvarie Nils Nilsson, Lund, professor Birgitta Odén, Lund, länsmuseum Bengt-Arne Person, Varberg, professor Göra Rystad, Lund, soc.dir. C. G. Stenkula, Lund, läroverksadjunkt Curt Widenborg, Ronneby, landsantikvarie Dag Widholm, Lund, intendent Gustaf Åberg, Simrishamn. Hedersledamot: professor Jörgen Weibull, Göteborg.

